

اعتزال پس از عبدالجبار:
کتاب مسائل الخلاف فی الاصول ابورشید نیشابوری
(مطالعاتی درباره انتقال علوم از ایران به یمن در قرن ۶-۷/۱۲-۱۳)^۱

حسن انصاری و زابینه اشمیتکه
ترجمه محمد کاظم رحمتی

I

تاریخ آغاز پیدایش پژوهش‌های علمی درباره اعتزال، به دهه پایانی قرن نوزدهم باز می‌گردد. نخست یافت شدن متون در جریان جمع‌آوری نسخه‌های خطی بود که ادوارد گلاسر (۱۸۵۵-۱۹۰۸) طی سفرهای مکرر به یمن در سال‌های ۱۸۸۲-۱۸۸۴، ۱۸۸۶-۱۸۸۸، ۱۸۸۷-۱۸۸۸، ۱۸۹۲-۱۸۹۴ گردآوری کرده بود؛ بیشتر آثار زیدی بود و نوشته‌های متعدد کلام معتزلی نیز میان آنها بود. گلاسر نسخه‌های خطی را که در

۱. این نوشتار نخستین مقاله از سلسله مقالات درباره انتقال علم از ایران به یمن در قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی و هفتم هجری / سیزدهم میلادی است. نشر این مقاله در چهار چوب بخشی از طرح شورای اروپایی اف پی هفت با عنوان بازیابی کلام عقلانی در جهان اسلام سده‌های میانه است. فرصت را مغتنم شمرده، از کامیلا آدانگ، ویلفرد مادلونگ، گرگور شوآرب و یان تیل برای تذکرات سودمندشان بر طرح اولیه نوشتار حاضر، تشکر می‌کنیم.

۲. این مقاله ترجمه‌ای است از:

Hassan Ansari and Sabine Schmidtke, "Mu'ytazilism After 'Abd Al-Jabbar: Abu Rashid Al-Nisaburi's Kitab Mas'Al Al-Khilaf Fi L-Usul (Studies on the Transmission of Knowledge From Iran to Yemen in THE 6th/12th AND 7th/13th C., I)," *Studia Iranica* 39, 2010, pp.225-275.

از خانم دکتر فاطمه مینایی برای ترجمه دو عبارت آلمانی متن سپاسگزارم. بی‌نیاز از گفتن است که خطاهای احتمالی از بنده است: مترجم

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

سفرهای اول و دوم خود به یمن خریده بود، به کتابخانه سلطنتی برلین (اکنون کتابخانه ملی برلین) فروخت.^۱ او طی سفرهای دیگرش، خریدن نسخه‌های خطی را ادامه داد و آنها را برای فروش به کتابخانه برلین عرضه کرد. پس از مذاکرات بی‌نتیجه میان گلاسر و کتابخانه سلطنتی در خصوص فروش مجموعه سوم^۲،

۱. مجموعه نسخه‌های خطی گردآوری شده در نخستین سفرش، مشتمل بر ۲۳ نسخه بوده است. نک: Vollers 1884.

گلاسر در سفر دومش، ۲۴۲ نسخه خطی خریداری کرده بود که او آنها را برای فروش در مه ۱۸۸۶ به کتابخانه سلطنتی عرضه کرده بود. نک: نامه ادوارد گلاسر به کتابخانه سلطنتی.

See letter Eduard Glaser to the Oberbibliothekar der Königlichen Bibliothek zu Berlin, dated 2/5/1886. Consulted at Staatsbibliothek zu Berlin, Acta betreffend der Glaser'schen Sammlung arabischer Handschriften No. m.C.SI [abbreviated in the following as Acta IIIC51], ft. 7-9.

در پی ارزیابی مثبت ویلهلم آلورات (۱۸۲۸-۱۹۰۹) (Wilhelm Ahlwardt)

(see his "Bericht fiber die Glaser'sche Sammlung arabischer Handschriften", dated 10/6/1886 [Acta mCS1, ff. 26, ad26])

مجموعه را کتابخانه در تاریخ فوریه ۱۸۸۷ به بهای بیست هزارمارک خریداری کرد. هر دو مجموعه را آلورات در ۱۸۸۷ توصیف کرده است. نک:

Ahlwardt 1887-99 [repro Hildesheim 1980-81], X, pp. 89-92.

۲. گلاسر مجموعه سوم را که مشتمل بر ۳۴۱ نسخه بود، با قیمت ۲۶۰۰۰ مارک برای فروش به کتابخانه سلطنتی ارائه کرد. نک: نامه ادوارد گلاسر به مدیر عمومی کتابخانه مورد ۱۸۸۸/۹/۲۸:

together with "Verzeichnis meiner arabischen Handschriften (von Eduard Glaser)" [Acta mCS1, ff. 99-101].

از آلورات خواسته شده بود تا مجموعه را ارزیابی کند و او کتابخانه را توصیه کرده بود که تنها شماری از نسخه‌ها را خریداری کند یا تمام مجموعه را به بهایی نازل‌تر بخرد. آلورات در خصوص این مطلب در ارزیابی از مجموعه گلاسر به تاریخ ۱۸۸۹/۲/۲ در نوشته‌اش با عنوان گزارش اجمالی درباره مجموعه گلاسر ("Vorlaufiger Bericht über die Glaser'sche Sammlung") نوشته است: «آثار فوق العاده برجسته‌ای در آن وجود ندارد و اغلب اینها قبلاً در مجموعه‌های برلین بوده است. اما باز جالب است که تعداد چشمگیری از متون هست که تا به حال نه در برلین بوده و نه در کتابخانه‌های اروپایی دیگر. این متون عمدتاً به موضوع فقه و آثار زیدی تعلق دارند، به گمانم حدود ۱۷۰ نسخه خطی، لذا نیمی از مجموعه ارائه شده برای کتابخانه سلطنتی مواد تازه‌ای فراهم می‌کند. اینها در جنوب عربستان تألیف و استنساخ شده‌اند. عمدتاً مکمل مجموعه گلاسرند. ۱۷۰ نسخه خطی دیگر (عمدتاً) فاقد ارزش نیستند، بعضاً رونوشت‌هایی کهن‌اند، اما در مواردی نسخه‌های معتبری هستند و در مواردی محتوایشان تقریباً بی‌اهمیت است... به نظرم از قیمت ۳۶۰۰۰ مارک درباره موارد مذکور، مشکل بتوان حرفی زد. اگر حساب کنیم ۱۷۰ نسخه به قیمت شصت مارک = ۱۰۲۰۰۰ مارک و ۱۷۵ نسخه به قیمت ده مارک ۱۷۵۰۴ و در مجموع فقط ۱۲۰۰۰ مارک باید پردازیم. فکر نمی‌کنم گلاسر با این قیمت موافق باشد، شاید وقتی مطلع شود این مجموعه حداکثر چه ارزشی برای کتابخانه سلطنتی برلین دارد، سعی کند مجموعه خود را به جای دیگری بفروشد».

(Acta ille51, ff. 111ff).

در ۲۳، ماه چهارم ۱۸۸۹، آلورات گزارش نهایی خود را درباره مجموعه با همان نظرش درباره بی‌ارزش بودن کل مجموعه‌های خطی ارائه داد و بیست هزار مارک را به عنوان بالاترین پیشنهاد قابل ارائه بیان کرد. (Acta IIIC51, ft. 155ft).

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

او نسخه‌ها را به کتابخانه موزه بریتانیا فروخت (۳۲۸ نسخه).^۱ گلاسر چهارمین مجموعه را به کتابخانه ملی اوسترین فروخت (۲۸۲ نسخه).^۲

به نحو مشخص، مجموعه برلین بود که تأثیر سریعی بر تحقیقات داشت. نخستین فردی که از این نسخه‌ها بهره گرفت، مارتین شرینر (۱۸۶۳-۱۹۲۶)، محقق مطالعات اسلامی و یهودی بود که از ۱۸۹۴ کرسی تدریس فرهنگ یهودی برلین را در دست داشت.^۳ او برای مطالعاتش درباره کلام معتزلی، یهودی - اسلامی یعنی کلام در ادبیات یهودی (۱۸۹۵)^۴ و یوشع بن یهودا (۱۹۰۰)^۵ از برخی منابع معتزلی مجموعه، یعنی کتاب *المجموع فی المحيط ابو محمد ابن متویه* (م ۱۰۷۶/۴۶۹) (نسخه خطی گلاسر ۵۲)، شرح نقل به معنی کتاب *المحیط بالتکلیف* تألیف قاضی عبدالجبار همدانی (م ۱۰۲۵/۴۱۵)^۶، *البحر الزخار* از احمد بن یحیی ابن مرتضی (م ۱۴۳۶/۸۴۰-۱۴۳۷) (نسخه خطی گلاسر ۲۳۰)^۷ و کتاب *المسائل فی الخلاف* بین

مذاکرات بعدی میان گلاسر و کتابخانه سلطنتی ثمری نداشت.

1. See Rieu 1894, pp. vii, 925-928; <Arnr1 1400/1980.

۲. در فوریه ۱۸۸۷، گلاسر چهارمین مجموعه خود را بار دیگر به کتابخانه سلطنتی برلین عرضه کرد. چند نامه کوچکی که میان آنها رد و بدل شده است، دلالت دارد که طرفین وارد مذاکرات جدی نشده‌اند. (see Acta IIIC51).

مجموعه گلاسر در کتابخانه ملی اوسترین (Austrian National Library) به صورت نه چندان مطلوبی فهرست شده است. ارزیابی مختصر را گروئر ارائه کرده است.

Grunert 1895-97, *myne partie*, pp. 3543. See also Grunert [ca. 1894]; *Sammlung Glaser (arabische und persische Handschriften aus dem Jemen) in der Osterreichischen Nationalbibliothek (Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung)*. Signaturen-Katalog. Erstellt von Dezember 2000 bis Marz 2001 von Dr. Thomas Ripper, Mainz auf der Grundlage des "Kurzen Kataloges" von Dr. Maximilian Grunert, Prag, urn 1894 (Ser. n. 2167) [unpublished manuscript].

گزارشی از تاریخ مجموعه‌های مختلف گلاسر را سبروج و روخ آورده اند. نک:

Sobieroj 2007, pp. xxi-xxii; Christoph Rauch, "Arabic Manuscripts from Yemen at Berlin State Library" (paper presented at MELCOM Annual Meeting 2009, Kazan).

از کریستوف روخ (Christoph Rauch) که متن نوشته منتشر نشده است را در اختیار ما قرار داد، سپاسگذار هستیم. درباره ادوارد گلاسر (Eduard Glaser) نک:

Dostal 1990.

۳. بررسی درباره شرح حال و احوال او را موشه پرلمان (Moshe Perlmann) در آغاز مقدمه‌اش بر کتاب شرینر (۱۹۸۳) (Schreiner) آورده است.

4. Schreiner 1895, pp. 1-67 (repr. in Schreiner 1983, pp. 280-340).

5. Schreiner 1890, pp. 3-90, i-xxix, esp. 5-25 («Zur Geschichte des Muʿtazilismus») [repro in Schreiner 1983, pp. 503-619, esp. 505-525].

۶. درباره این نسخه نک:

Ahlwardt 1887, p. 10; Ahlwardt 1887-99, IV, pp. 459460, No. 5149.

۷. درباره این نسخه نک:

Ahlwardt 1887, pp. 38-39; Ahlwardt 1887-99, IV, pp. 301-304, No. 4894.

البصریین و البغدادیین ابو رشید نیشابوری (نسخه خطی گلاسر ۱۲)^۱ بهره گرفته بود. متن اخیر بود که توجه معاصر جوان تر شریئر را به خود جلب کرد. در ۱۹۰۲ آرتور بریم (۱۸۷۸-۱۹۶۷)، شاگرد شریئر از رساله دکتری خود که تصحیح و تحلیل بخش نخست مسائل فی الخلاف را که بحث از جواهر (الكلام فی الجواهر)^۲ بوده، دفاع کرد. در ۱۹۱۰، ماکس هورتن (۱۸۷۴-۱۹۴۵) ترجمه تلخیصی از تمام کتاب را ارائه کرد^۳ و در ۱۹۱۱ مطالعه‌ای را درباره بخش الكلام فی علوم و الاعتقادات کتاب *المسائل* منتشر نمود.^۴ تصحیحی از تمام متن بر اساس نسخه گلاسر ۱۲ در ۱۹۷۹ به تحقیق معن زیاده و رضوان السید منتشر شده است.^۵

II

همان گونه که پیش تر بریم و هورتن اشاره کرده‌اند، ابورشید در کتاب *المسائل فی الخلاف* به دیگر آثارش، یعنی کتاب *الجزء* (نسخه خطی گلاسر ۱۲، برگ ۴۲ الف، سطر ۲ = چاپ بریم، ص ۸۶؛ چاپ زیاده و سید، ص ۹۶)؛ *التقص علی اصحاب الطبائع* (برگ ۶۱ ب، سطر ۱۰ = تحقیق زیاده و سید، ص ۱۳۹)؛ *زیادات الشرح* (برگ ۱۱۲ ب، سطر ۸ = چاپ زیاده و سید، ص ۲۱۹)؛ *التذکره* (برگ ۱۱۲ ب، سطر ۸ = چاپ زیاده و سید، ص ۲۱۹) و *مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهه و المجبره و الخوارج و المرجئه* (برگ ۲۱۱ الف، سطر ۸-۹ = تحقیق زیاده و سید، ص ۳۷۵) اشاره کرده است. کتاب‌های تراجم متأخر معتزله، اطلاعات دیگری درباره شرح حال و مکتوبات ابو رشید ارائه کرده‌اند.

حاکم چشمی (م ۱۱۰۱/۴۹۴) گزارش کرده که ابورشید نخست پیرو مکتب بغداد بوده، اما زمانی که به ری رفته، شاگرد عبدالجبار همدانی شده و پس از مرگ قاضی عبدالجبار در ۱۰۲۵/۴۱۵، رهبر مکتب بصری اعتزال گردیده است. چشمی از آثار ابو رشید، نحو خاص و دیوان الاصول را که مشتمل بر بحث جواهر، اعراض، توحید و عدل بوده، نام برده است. او از دو تحریر کتاب سخن گفته است: در هنگام اقامت در ری، تحریر نخست کتاب را ارائه کرد که در آن بحث از جواهر، اعراض پس از عدل و توحید بود (النسخه الرازیه) و در طی دیدار و سفری که در بعد به جرجان داشت، کتاب را بازنویسی کرد و در ترتیب کتاب تجدید نظر کرد (النسخة الجرجانیة).^۶ چشمی دو بار از کتاب *التنبیه ابورشید نقل قول کرده است که هر دو نقل در*

۱. درباره این نسخه نک:

Ahlwardt 1887, p. 4; Ahlwardt 1887-99, IV, p. 448, No. 5125.

همچنین نک: ادامه، پیوست سوم.

2. Biram 1902.

3. Horten 1910.

4. Horten 1911, pp. 433-448. See also GALS, I, p. 344.

سه مطالعه و تحقیقی را که بریم و هورتن منتشر کرده‌اند، سزگین در ۱۹۸۶ تجدید چاپ کرده است.

۵. نیشابوری، ۱۹۷۹.

۶. نک: سید، ۱۹۷۴ (فضل)، ص ۳۸۲-۳۸۳ (= نسخه خطی لایدن، نسخه های شرقی ۲۵۸۴ الف / = عربی ۱۹۴۲ الف)، برگ‌های ۱۲۸ ب، سطر ۲۰ - ۱۲۹ الف، سطر ۱۳). همچنین نک: ذیل شرح حال وی در ابن مرتضی ۱۹۶۱،

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

القسم الثاني، الکلام فی فرق اهل القبلة، شرح عیون المسائل آمده است.^۱ این نقلها دلالت دارد که کتاب التنبیه، اثری در ملل و نحل نگاری بوده است.

دیگر آنکه در یک جا جشمی از تعلیق بر کتاب اجوبه و الاستله عن مشکلات المعنی او یاد کرده است.^۲ عنوان اثر دیگر ابو رشید که نامش را به واسطه ردیه جوان تر بر کتابش توسط عالم دوازده امامی معاصرش، شریف مرتضی (م ۱۰۴۴/۴۳۰) دانسته است. در آغاز مقدمه این رساله، شریف مرتضی به کتاب ذکر انواع الاعراض و اقسامها و فنون احکامها ابورشید سعید بن محمد اشاره کرده است.^۳ دیگر آنکه در تعلیق ناشناس بر کتاب الاصول ابوعلی بن محمد بن خلاد که توسط شخصی به نام ابوطاهر بن علی صفار تألیف یا حاشیه زده شده، ارجاعی به تعلیق التقریب ابورشید آمده است. اثر اخیر ممکن است شرحی بر کتاب تقریب الاصول عبدالجبار باشد.^۴

در ۱۹۶۹ محمد عبدالهادی ابوریده، تصحیحی از نسخه خطی مکتبه الاوقاف، جامع کبیر صنعاء، شماره ۵۴۱ را با عنوان فی التوحید منتشر کرد. وی به این نتیجه رسید که بخش مذکور، شرحی (تعلیق) بر کتاب الاصول ابن خلاد است که او آن را بخشی از کتاب دیوان الاصول ابورشید معرفی کرد.^۵ بخش دیگری (از آغاز و انجام ناقص) از همان شرح که مشتمل بر بخش اعظم فصول در باب نبوت است، در کتابخانه بریتانیا (Or.8613) باقی مانده است. نخست این بخش را تریتون توصیف کرده^۶ و بخشی از آن را ریچارد مارتین تصحیح کرده است.^۷

ص ۱۱۶.

۱. مقایسه کنید با جشمی، شرح عیون المسائل، نسخه خطی لایدن، برگهای ۴۰ الف، سطور ۴-۵؛ جشمی همچنین به عبدالجبار کتابی با عنوان جوابات مسائل ابی رشید نسبت داده است. و سید، ۱۹۷۴ (فضل)، ص ۳۶۸ (= نسخه خطی لایدن، برگ ۱۲۴ ب، سطور ۱۰-۱۱).

۲. مقایسه کنید با جشمی، شرح عیون المسائل، نسخه خطی جامع کبیر صنعاء، المکتبه الغریبه، علم الکلام، شماره ۹۹، برگ ۱۸۲ الف، سطور ۱۹-۲۰.

۳. رساله شریف مرتضی در دو چاپ قابل دسترس است. در شریف مرتضی، ۱۹۸۹/۱۴۱۰-۱۹۹۰، ج ۴، ص ۳۰۷-۳۱۵ و در الشریف المرتضی، ۲۰۰۱، ص ۲۰۸-۲۱۷. ابن شهر آشوب نیز از رساله مذکور در معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین منهم، قدیما و حدیثا: تتمه کتاب الفهرست لابی جعفر الطوسی یاد کرده است. ابن شهر آشوب، ۱۹۶۱، ص ۷۰-۷۱ با عنوان تتمه انواع الاعراض من جمع ابی رشید النسیابوری و حر عاملی، ۱۳۸۲ پ ۱۹۶۵-۱۹۶۶ اریال ص ۱۸۳؛ جعفری، ۱۹۹۲/۱۴۱۳-۱۹۹۳، ص ۹۹-۱۰۰.

۴. نسخه مذکور در کتابخانه دانشکده پزشکی دانشگاه شیراز (کتابخانه علامه طباطبائی) است. نک: Ansari and Schmidtke 2010, p. 283.

۵. نک: توصیف تفصیلی نسخه در مقدمه مصحح فی التوحید (دیوان الاصول لابی رشید سعید بن محمد النسیابوری؟)، تحقیق محمد عبدالهادی ابوریده، قاهره، ۱۹۶۹. نسخه را رقیحی، حبشی و انسی ۱۹۸۴/۱۴۰۴، ج ۲، ص ۷۵۹ توصیف کرده، آن را به خطا مجلدی از کتاب المغنی قاضی عبدالجبار معرفی کرده اند.

6. Tritton 1952 [repro in The Teachings of the Mu'tazila., II, pp. 262-72].

مقاله تریتون همچنین مشتمل بر تصحیح بخشی از نسخه (برگهای ۲۹ ب، سطر ۱۸-۲۴) است.
7. Martin 1975.

مارتین گفته ابوریده که نسخه یمنی بخشی از دیوان الاصول ابورشید بوده، مورد تردید است و استدلال کرد که نسخه مذکور بخشی دیگر از شرح کتاب الاصول ابن خلاد، نسخه کتابخانه بریتانیا است. او متذکر شده که هر دو نسخه، بخش‌هایی از کتاب زیادات الشرح ابورشید است که توسط یکی از شاگردان او تألیف شده.^۱ دانیل ژیماره بعدها استدلال کرده که کتاب را ابورشید یا یکی از شاگردان او ننگاشته، بلکه ناشناسی از دوران بعدی تألیف کرده است.^۲ غیر از ارجاعات فراوان به ابورشید در سراسر دو بخش نسخه خطی^۳، ارجاعات به معاصر جوان‌تر ابورشید، یعنی شریف مرتضی^۴ و ابن متویه (خاصه کتاب التذکره)^۵ دلالت دارد که این دو بخش نسخه خطی، بخش‌هایی از کتاب زیادات الشرح ابورشید نیستند. محتمل به نظر می‌آید که آنها بخشی از تحریر متأخری از شرح ابورشید بر کتاب الاصول ابن خلاد و شرح خود ابن خلاد و شرح عبدالجبار بر کتاب شرح الاصول باشد. در ضمن آثاری که امام المهدی لدین الله احمد بن حسین (م ۱۲۵۸/۶۵۶) خوانده، به مؤلف زیدی، علی بن حسین بن محمد سیاه (شاه) سربجان (سربجان)، کتابی با عنوان شرح الاصول الکبیر نسبت داده شده است. ممکن است که دو بخش مذکور مورد بحث، در واقع بخش‌هایی از این شرح باشند.^۶

مشمول بر تصحیح بخشی از نسخه (برگ‌های ۲-۶۹) است. نک:

Martin 1980, pp. 175-189.

برای تصحیح انتقادی برگ‌های ۶۹-۸۵ب (باب الکلام علی الیهود فی امتناعهم من نسخه الشرائع) از نسخه کتابخانه بریتانیا، نک:

Adang and Schmidtke (forthcoming).

1. Martin 1975, pp. 11 ff; Martin 1978, pp. 389-393. See also van Ess 1991-97, IV, p.768 n. 2. مارتین در اینجا تمایل خود را برای تصحیح و انتشار تمام نسخه کتابخانه بریتانیا، نسخ شرقی شماره ۸۶۱۳ بیان کرده است، اما تا کنون چنین امری متحقق نشده است. نویسندگان مقاله، در حال حاضر به تصحیح انتقادی تمام نسخه مشغول هستند.

2. Gimaret 1979, p. 73: «Reste la question de savoir qui est l'auteur de cet autre commentaire. Abu RYda, et de meme R. Martin, croient pouvoi r l'identifier a Abu Rasid al-Nisaburl. Je pense en realite qu'il s'agit d'un auteur plus tardif. Je pense d'autre part que le commentaire porte non pas directement sur les Ustu d'Ibn tliad (comme semble le croire Martin), mais sur son Sar:it al-usiil. Je m'en expliquerai dans un prochain article.»

مقاله و تحقیق وعده داده شده تا کنون منتشر نشده است.

3. MS British Library OR 8613, ft. 42a:1, 47a:3, 62b:10, 62b:18-19, 63a:6, 64aA, 67a:9, 81 b:20, 101 a:6-7, 133b:19, 135b:16; Fi l-Tawhid, pp. 14, 149, 215, 229, 231,280,301,445,471.

4. M S British Li brary OR 8613, f. 19a: 1.

5. MS British Library OR 8613, f. 136a:2; Fi l-tawhid, p. 14.

6. See Ansari and Schmidtke 2010, and Ansari and Schmidtke (forthcoming II).

سیاه (شاه) سربجان (سربجان) جز این، به سبب کتابش، المحیطی باصول الامامه علی مذهب الزیدیه نیز شهرت دارد که شرحی است بر کتاب الدعامة فی اثبات الامامه نوشته امام الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن حسین بطحانی (متوفی ۱۰۳۳/۴۲۹). بخشی از اصل کتاب زیادات الشرح به نظر می‌رسد که در ضمن نسخه‌های عربی مجموعه فرکوچ (۴۰۳) که در کتابخانه ملی روسیه نگهداری می‌شود، باقی مانده باشد. نک:

III

فؤاد سزگین در کتاب تاریخ دستنویست‌های عربی، نسخه دیگری از کتاب *المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین* یعنی صنعاء، اصول ۲۰۸^۱ و در مقدمه‌اش بر کتاب مطالعه‌ای درباره فلسفه ابورشید نیشابوری (منتشر شده در ۱۹۸۶) معرفی کرده و نوشته است: «کتاب *المسائل فی الخلاف* ابورشید در سال ۱۹۷۹ صرفاً بر اساس نسخه کتابخانه برلین تصحیح شده که در عین حال، به گفته بیرام و هورتن، فاقد چند صفحه است. احتمالاً با نسخه صنعاء می‌توان نقص‌ها را برطرف یا حقایق را روشن کرد».^۲

دو سال پیش از انتشار متنی که این عبارت در آن آمده، فهرست جدید مکتبه الاوقاف جامع کبیر صنعاء منتشر شده است. با آنکه مطالب اندکی در این فهرست درج شده، آغاز و انجام نسخه شماره ۶۹۶ (اصول ۲۰۸) نقل شده است. عنوان نسخه، *مسائل الخلاف فی الاصول* و آغاز و انجام نقل شده، نشانگر آن است که نسخه صنعاء، متنی متفاوت از نسخه گلاس ۱۲ است.^۳ با این حال به جز دانیل ژیماره که وی به نسخه صنعاء در مقاله‌اش، مطالبی شرح حال نگارانه درباره جیائی، نکات تکمیلی (منتشر شده در ۱۹۸۴)^۴ به این نسخه اشاره کرده، به نظر می‌رسد که از توجه جامعه محققان به دور مانده است.^۵

See Ansari and Schmidtke (forthcoming I).

1. GAS, I, pp. 626-627 No. 22.

شماره نسخه‌ای که سزگین آورده، شماره پیشین نسخه مکتبه الاوقاف، الجامع الکبیر صنعاء، شماره ۶۹۶ است که در فهرست کتب الخزانة المتوکلیه العامره بالجامع المقدس بصنعاء المحمیه (صنعاء، ۱۹۴۲/۱۳۶۱) آمده است. مارگارتا همسکرک (Margaretha T. Heemskerck) نیز آن را نسخه دوم نسخه برلین دانسته است. نک:

H eemskerck 2000, p. 57 n. 178.

2. Sezgi n 1986, p. viii.

افتادگی مختصر در پایان الجزء الثاني عشر (بعد از برگ ۱۵۶) وجود دارد. همچنین نک:

See also Biram 1902, p. 5 n. 1.

ماکس هورتن بر اساس گفته‌ای در برگ ۱۹۷، سطور ۲-۳ (النیشابوری، ۱۹۷۹، ص ۳۵۳) (و سنتقصی القول فی ذلک عند ذکرنا الکلام فی الاحوال) چنین پنداشته که در متن اصلی کتاب، فصلی در مورد احوال بوده که در نسخه فعلی موجود نیست. نک:

Horten 1910, p. iv: "Leider ist sie uns unvollständig überkommen, da die einzige berliner Handschrift die Abhandlung über die Modustheorie, den wichtigsten Streitpunkt zwischen Basra und Baghdad, nicht enthielt."

۳. نک: رقیحی، حبشی و انسی، ۱۹۸۴/۱۴۰۴، ج ۲، ص ۷۴۵.

4. Gimaret 1984, pp. 31-38.

میکروفیلم ژیماره اکنون در بنیاد ژیماره نگهداری می‌شود.

(CNRS, Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Section arabe), No. R00713.

5. See, e.g., Richard Frank, "Abu Rashid al-Nisaburi," The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Supplement Fascicules 1-2, pp. 31-32; Wajih 1420/1999, pp. 464-465 No. 458; Wilferd Madelung, "Abu Rasid Nisaburi," Encyclopaedia Iranica, I, pp.367-368;

وجیه، ۱۹۹۹/۱۴۲۰، ص ۶۶۴-۶۶۵، شرح حال شماره ۴۵۸؛ «ابورشید رشید نیشابوری»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۵، ص ۴۸۴-۴۸۷ که سخنی از نسخه مورد بحث به میان نیامده است. نک: میهوب، ۲۰۰۶/۱۴۲۶.

III

نسخه خطی مکتبه الاوقاف (شرقیه) جامع کبیر صنعاء، شماره ۱۶۹۶^۱ مشتمل بر ۲۹۷ برگ و ابعاد آن ۱۶ X ۲۴ سانتی متر است. مؤلف و عنوان اثر در برگ ۱ الف، به عنوان کتاب *مسائل الخلاف فی الاصول* من تصنیف الشیخ السعید ابی رشید سعید بن محمد النیسابوری رحمه الله تعالی (بنگربید به ادامه، تصویر ۱) اشاره کرده است. صفحه عنوان مهر کتابخانه المکتبه العامه المتوکلیه الجامع للکتب الوقف العمومیه فی جامع صنعاء المحمیه^۲ را دارد و تذکری که بیان می‌دارد نسخه به جهت کتابخانه امام المنصور بالله عبدالله بن حمزه (حکومت ۱۱۸۷/۵۸۳-۱۱۸۸-۱۲۱۷/۶۱۴)، کتابت شده است.^۳ انجامه کوتاه در انتهای متن (برگ ۲۹۷ الف، نک: تصویر دوم) اشاره‌ای به کاتب، تاریخ یا محل کتابت ندارد.^۴ در حاشیه برگ سوم، تذکری است که بیان می‌دارد نسخه از ظفار به کتابخانه اوقاف صنعاء در ربیع الاول ۱۳۴۸/۱۳۴۸ اگوست ۱۹۲۹ منتقل شده است.^۵

۱. زاینه اشمیتکه هنگام سفر خود به یمن در اگوست ۲۰۰۹ امکان مراجعه به اصل نسخه و تهیه تصویری از آن را یافت که برای آن تشکر خود را از وزارت اوقاف بیان می‌کند. میکروفیلمی از نسخه همچنین میکروفیلمی در معهد المخطوطات العربیه در قاهره؛ دار المخطوطات صنعاء، کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد و بنیاد موقوفات ژیماره در پاریس نیز نگهداری می‌شود. نک: «المخطوطات التي صورتها بعثة المعهد إلى الجمهوریه العربیه الیمنیه»، مجله معهد المخطوطات العربیه، ۱/۲۲ (۱۹۷۶)، ص ۲۴، شماره ۱۴۵؛ مشرقی / قاضی، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ص ۵۹؛ قبل، پی نوشت ۳۲.

۲. الخزانة المتوکلیه (اکنون مکتبه الاوقاف الشرقیه) توسط امام المتوکل یحیی بن محمد حامد الدین (متوفی ۱۹۴۸/۱۳۶۷) تأسیس شده است. نک: سید، ۱۹۵۵/۱۳۷۵، ص ۱۹۵-۲۰۹؛ سید، ۱۹۷۴، (منابع)، ص ۴۲۰. درباره یحیی بن محمد نک: مطهر، ۱۹۹۸/۱۴۱۸، ج ۱۱، ص ۲۴۷-۲۴۸.

۳. حاشیه مذکور چنین است: «مما نسخ لخزانة مولانا و مالکنا الإمام الأجل / المنصور بالله أمير المؤمنين أبي محمد عبدالله / بن حمزة الجواد بن سليمان البر بن حمزة النجيب / بن علي الزاهد بن حمزة الشهيد بن الإمام القائم / بأمر الله أبي هاشم الحسن بن عبدالرحمن / الفاضل بن يحيى نجم آل الرسول بن أبي محمد / عبدالله العالم بن الحسين الحافظ بن الإمام / ترجمان الدين القاسم بن ابراهيم الغمر الطباطبائي بن / إسماعيل الديباج بن ابراهيم الشبه بن الحسن الرضي بن الحسن السبط بن علي أمير المؤمنين / بن أبي طالب سيد قريش سلام الله عليهم أجمعين». [المنصور بالله توجه فراوانی به گردآوری نسخه‌های معتزلی داشته است. در مجلد چهارم کتاب المغنی نیز یادداشت مشابهی آمده که عبارت آن چنین است: «نسخ للخزانة المعمورة خزانة مولانا و مالکنا الإمام الأجل المنصور بالله عزوجل أمير المؤمنين امام المتقين عبدالله بن حمزة بن سليمان ابن رسول الله عليه و علي آله. نصره الله نصرأ عزيزاً». نک: قاضی عبدالجبار همدانی، المغنی فی أبواب التوحيد و العدل، تحقیق احمد فؤاد اهوانی و ابراهيم مذكور (قاهره، ۱۹۶۲/۱۳۸۲)، ج ۶، ص ی. مترجم.]

۴. عبارت انجامه چنین است: تم ذلك و السلام و رحمة الله و برکته و صلواته علی رسوله / سيدنا محمد النبي و علی آله الطاهرين الأخيار المنتجبين و سلم.

۵. متن عبارات مذکور چنین است: الحمد لله هذا من كتب الوقف منقولاً من ظفار بأمر مولانا أمير المؤمنين المتوکل علی الله رب العالمين حفظه الله و أحيا به معالم الدين / و أمر بوضعه / فی المکتبه العامه / الجامعة لکتب / الوقف التي / أمر بعمارتها / بإزاء الصومعة / الشرقيّة با / الجامع المقدس / بمحروس مدينة / صنعاء / بتاريخه / ربیع الأول / سنه

در سراسر نسخه، چندین عبارت تصحیح متن (معارضه) توسط محیی‌الدین محمد بن احمد بن علی بن ولید قرشی انف (م ۱۲۲۶/۶۲۳) آمده که وی و امام المنصور بالله اجازه‌ای صادر شده توسط سدیدالدین عمرو بن جمیل (جمیل)^۱ به تاریخ سوم ربیع الثانی ۱۵ / ۶۰۵ اکتبر ۱۲۰۹ که در پایان نسخه آمده، (برگ های ۲۹۷ الف- ب، نک: پیوست دوم) دریافت کرده است.^۲ از دو عبارت تصحیح (برگ‌های ۲۳۴ الف و ۲۴۳ الف) چنین بر می‌آید که ابن ولید نسخه‌ای دیگر از متن را در اختیار داشته که آن را همچون نسخه حاضر، نسخه‌ای مطلوب و سالم نمی‌دانسته است.^۳

۱۳۴۸. درباره کتابخانه المنصور بالله در ظفار نک: شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۰۹؛ اکوع، ۲۰۰۳/۱۴۲۴، ج ۳، ص ۱۲۸۳-۱۳۱۱. [در مجلد ششم کتاب المغنی نیز یادداشت مشابهی آمده که متن آن چنین است: «هذا من كتب الوقف منقولاً من ظفار بأمر مولانا أمير المؤمنين المتوكل على الله حفظه الله و أحيا به معالم الدين؛ و أمر بوضعه في المكتبة العامة الجامعة الكبير المقدس بمحروس مدينة صنعاء بتاريخه شهر ربيع الأول سنة ۱۳۴۸. و الله أعلم بالصواب و اليه المأب». المغنی فی ابواب التوحيد و العدل، ج ۶، ص م. مترجم].

۱. درباره او نک: شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۴۰-۸۴۲ شرح حال شماره ۵۲۹؛ ابن ابی الرجال، ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۳۷۹-۳۸۲، شرح حال شماره ۹۶۷.

۲. متن اجازه به دست خط‌های متفاوت از دست خط متن احتمالاً توسط ابن ولید نوشته شده است. اجازه به صراحت در شهاری ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۴۱ مورد اشاره قرار گرفته و ظاهراً منبعی برای شرح حال‌های افراد مختلف در مطلع البدور و طبقات الزیدیه الكبرى بوده است. نقل قول‌هایی از آن را المنصور بالله در کتاب الشافعی آورده است. نک: المنصور بالله، ۱۹۸۶/۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۵۵ به بعد و ادامه، پیوست دوم. ابو عبدالله حمید بن احمد محلی (متوفی ۱۲۵۴/۶۵۲) در محاسن الازهار فی مناقب امام الابرار و اولاد الائمة الاطهار امیر المؤمنین علی بن ابی طالب (محلی، ۲۰۰۱/۱۴۲۲ یا ۲۰۰۲)، ص ۳۷۹ بیان داشته که همان اجازه را در ۱۲۰۹/۶۰۶ از عمرو بن جمیل دریافت کرده است.

۳. یادداشت مندرج در برگ ۲۳۴ الف چنین است: بلغ معارضة و تصحیحاً بحس الامکان مع ضعف النسخین معا و الله ولی التوفیق. یادداشت دیگری در برگ ۲۴۳ الف نیز هست: بلغ بحسب الامکان بحمدالله و منه علی نسخ غیر مهدیه مع الاستقصاء. همچنین نک:

ff. 7a, 20b, 28a, 37b, 43b, 44b, 46a, 48a, 62b, 64a, 70a, 77a, 82b, 108a, 112b, 119b, 127b, 140a, 141a, 149a, 151b, 154a, 161b, 165b, 171a, 183b, 194a, 202a, 206b, 208b, 212a, 218a, 222b, 225b, 238b, 244a, 257a, 267b, 277a, 289a

که عبارت ساده بلغ در حاشیه ذکر شده است. در برگ ۲۶۲ الف چنین عبارتی آمده است: بلغ بحمدالله و منه. عبارت‌های دال بر توجه (همچون انظر) در برگ‌های ۲۸ب، ۲۵۴ب، ۲۵۶الف و ۲۵۷الف آمده است. درباره کاربرد استفاده آن نک:

see Gacek 2001, p. 142.

مطالب دیگر به همان خط که دال بر تصحیح (صح) است، (که جمله‌گی با عبارت صحیح که تلخیص صح است) در برگ اب (که بخشی از آن آسیب دیده)، ۱۸ب، ۱۸ا، ۱۷ا، ۱۵ا، ۱۲ب، ۱۲ا، ۱۱ ب، ۱۱ b، ۱۰b، ۱۰a، ۹b، ۸b، ۸a، ۷b، ۷a، ۶b، ۶a، ۵b، ۵a، ۴b، ۴a، ۳b، ۳a، ۳۰a، ۳۱ a، ۳۱ b، ۳۲a، ۳۴a، ۳۵a، ۳۷b، ۳۹a، ۴۱ a، ۴۱ b، ۴۲a، ۴۳a، ۴۴a، ۴۵a، ۴۶a، ۴۷a، ۴۸a، ۴۹a، ۵۱ a، ۵۱ b، ۵۲a، ۵۳a، ۵۴a، ۵۵a، ۵۶a، ۵۷a، ۵۸a، ۵۹a، ۶۰a، ۶۱ b، ۶۲a، ۶۳a، ۶۴a، ۶۵a، ۶۶a، ۶۷a، ۶۸a، ۶۹a، ۷۰a، ۷۱ a، ۷۱ b، ۷۲a، ۷۳a، ۷۴a، ۷۵a، ۷۶a، ۷۷a، ۷۸a، ۷۹a، ۸۰a، ۸۱ b، ۸۲a، ۸۳a، ۸۴a، ۸۵a، ۸۶a، ۸۷a، ۸۸a، ۸۹a، ۹۰a، ۹۱ a، ۹۱ b، ۹۲a، ۹۳a، ۹۴a، ۹۵a، ۹۶a، ۹۷a، ۹۸a، ۹۹a، ۱۰۰ a، ۱۰۱ a، ۱۰۲a، ۱۰۳a، ۱۰۴a، ۱۰۵a، ۱۰۶a، ۱۰۷a، ۱۰۸a، ۱۰۹a، ۱۱۰ a، ۱۱۱ b، ۱۱۲a، ۱۱۳a، ۱۱۴a، ۱۱۵a، ۱۱۶a، ۱۱۷a، ۱۱۸a، ۱۱۹a، ۱۲۰a، ۱۲۱ b، ۱۲۲a،

آخرین تذکر در برگ ۲۹۷ الف که تاریخ آن جمادی الثانی ۶۰۶ / دسامبر ۱۲۰۹ است، به امضاء محمد بن احمد بن ولید است (نک: تصویر دوم).^۱ ابن ولید جز این، دانسته است که ردیه‌ای بر دیدگاه‌های حاکم

۱۲۲b, ۱۲۷b, ۱۲۸b, ۱۲۹a, ۱۳۲b, ۱۳۳a, ۱۳۵b, ۱۳۸a, ۱۴۲b, ۱۴۳a, ۱۴۶b, ۱۴۸a, ۱۴۹b, ۱۵۰b, ۱۵۱a, ۱۵۱b, ۱۵۲a, ۱۵۴a, ۱۵۶a, ۱۵۶b, ۱۵۷a, ۱۵۷b, ۱۵۸a, ۱۵۹a, ۱۶۳b, ۱۶۶b, ۱۶۸a, ۱۷۱ b, ۱۷۲a, ۱۷۳b, ۱۷۴b, ۱۷۵a, ۱۷۸a, ۱۸۱ b, ۱۸۳b, ۱۸۷b, ۱۹۱ b, ۱۹۲a, ۱۹۴a, ۱۹۴b, ۱۹۵a, ۱۹۸b, ۲۰۰b, ۲۰۱ b, ۲۰۲a, ۲۰۵b, ۲۰۶a, ۲۰۷a, ۲۰۸a, ۲۰۸b, ۲۰۹a, ۲۰۹b, ۲۱۱a, ۲۱۱b, ۲۱۳b, ۲۱۴a, ۲۱۵a, ۲۱۵b, ۲۱۶a, ۲۱۶b, ۲۱۷b, ۲۱۹b, ۲۲۰a, ۲۲۲b, ۲۲۵b, ۲۲۶a, ۲۲۷a, ۲۲۹a, ۲۲۹b, ۲۳۰b, ۲۳۳a, ۲۳۴a, ۲۳۵b, ۲۳۷a, ۲۳۸a, ۲۳۹a, ۲۳۹b, ۲۴۰a, ۲۴۱ b, ۲۴۲a, ۲۴۲b, ۲۴۳b, ۲۴۴b, ۲۴۶a, ۲۴۷a, ۲۴۸a, ۲۴۸b, ۲۴۹b, ۲۵۰a, ۲۵۲a, ۲۵۴a, ۲۵۷b, ۲۵۸b, ۲۵۹a, ۲۵۹b, ۲۶۰b, ۲۶۱ a, ۲۶۲a, ۲۶۳a, ۲۷۱ a, ۲۷۱ b, ۲۷۲b, ۲۷۳a, ۲۷۳b, ۲۷۴a, ۲۷۴b, ۲۷۵a, ۲۷۵b, ۲۷۵a, ۲۸۲b, ۲۸۴a, ۲۸۵b, ۲۸۸a, ۲۸۹a, ۲۹۱ a, ۲۹۱ b, ۲۹۲b, ۲۹۳a, ۲۹۵b, ۲۹۶a, ۲۹۶b.

همچنین نک: برگ‌های ۴ب، ۵الف (که گفته شده اظنه)، ۷ الف (اظنه)

. See also ff. 4b, 5a (introduced by azunnuhui, 7a (introduced by azunnuhui, 9a, 11a (introduced by azunnuhui, 19a, 21 b, 22b, 23a, 25a, 38a, 44b, 52b, 55b, 56a, 58a, 63b, 69b (introduced by azunnuhui, 73a (introduced by azunnuhui, 74a, 76a, 81b, 86a, 96b (introduced by azunnuhui, 97a, 99a, 100b, 104a, 117b, 119a, 121 a, 122a, 127b, 141 b (introduced by azunnuhui, 154b, 162b, 172a, 177a (introduced by [a]~[unnu]), 178a, 179a (introduced by azunnuhui, the entire marginal note is crossed out), 179b (introduced by azunnuhui, the entire marginal note is crossed out), 180a, 188b, 190b (introduced by azunnuhui, 191a, 193b, 194b (introduced by a~unnuhui), 196b, 198a, 199a, 199b, 201a, 204b, 211a (introduced by azunnuhui, 212a, 215b (introduced by azunnuhui, 218a, 218b, 220b, 225a, 226a, 229a (introduced by azunnuhui, 229b (introduced by azunnuhui, the entire marginal note is crossed out), 230a (introduced by azunnuhui, 231a (the note is crossed out), 231b (introduced by azunnuhui, 232a (introduced by azunnuhui, one of the two notes is crossed out), 233a (introduced by azunnuhui, the entire note is crossed out), 233b (introduced by azunnuhui, the entire note is crossed out), 234b (introduced by azunnuhui, the entire note is crossed out), 238b, 241 a, 243b (introduced by azunnuhui, 244b, 246a (introduced by azunnuhui, 246b, 260a, 261 a, 262b, 267b, 268b, 269a, 274b (introduced by azunnuhui), 281b, 287a On one occasion (f. 22b) Ibn al-Walid adds a comment (J:tiishiya ... intaM). For interlinear corrections in the same hand, see ff. 4a, 7b, 9b, 10b, 11 a, 13b, 14a, 17b, 18a, 18b, 20a, 20b, 21 b, 24a, 24b, 26a, 31 b, 32a, 44b, 47a, 51 a, 52b, 55a, 56a, 58a, 58b, 66b, 70a, 74a, 76a, 81 b, 82a, 86b, 87a, 93a, 94a, 95b, 113a, 141 b, 142a, 143a, 144b, 145b, 148b, 150a, 157a, 158b, 162b, 164a, 164b, 166a, 167a, 174b, 180a, 181b, 185b, 188a, 191b, 193b, 195b, 197a, 199b, 201b, 203a, 213a There are additional marginal notes that are possibly by a different hand, see, e.g., ff. 169b, 170b, 178b, 179a, 182a, 186b, 188b, 192b, 195b, 198a, 203b, 205b, 207a, 207b, 208a, 209b, 210a, 210b, 212a, 212b, 213a, 216b, 217a, 217b, 218b, 240a, 250a, 260a, 269b, 288a, 289a, 293b, 294b, 295a.

۱. تذکر مذکور در برگ ۲۹۷ الف چنین است: تمت المعارضة بحسب الإمكان بحمد الله و منه مستهل جمادی الآخرة من سنة ست و ستمائة بعناية محمد بن أحمد بن الوليد بالمدرسة المنصورية بحوث أحسن الله أيامه مقيمها (كذا) و كتب محمد بن أحمد بن الوليد بتاريخه.
ابن ولید نسخه‌های دیگری را که به جهت خزانة المنصور بالله کتابت شده، تصحیح کرده است که از جمله آنها

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

جشمی در خصوص احوال سه خلیفه نسخه در شرح عیون المسائل به نام منهاج السلامه فی مسائل الامامه^۱، ردیه‌ای بر بخش امامت ابن ملاحمی (م ۱۱۴۱/۵۳۶) کتاب الفائق فی اصول الدین به نام الجواب الناطق الصادق بحل شبه کتاب الفائق^۲ و ردیه‌ای بر بخش امامت کتاب المعنی فی ابواب التوحید و العدل قاضی عبدالجبار به نام الجواب الحاسم الفنی بحل شبه المعنی نگاشته است.^۳ همچنین او کتاب الجواهر و الدرر المستخرجه من شرح ابی مضر، مختصری از اسرار الزیادات ابو مضر شریح بن مؤید^۴ (سده پنجم ق)،

مجلدات اول و سوم شرح عیون جشمی (بنگنید به ادامه، پی نوشت ۴۳) و جلد دوم کتاب الاحاطه الموفق بالله (متوفی ۱۰۸۶/۴۷۹-۱۰۸۷) که همان نسخه خطی لایدن، نسخه‌های شرقی ۸۴۰۹ (نسخه‌های عربی شماره ۱۹۴۲ ب) است و در برگ ۲۴۹، تاریخ تصحیح شوال ۶۰۵/ آوریل - مه ۱۲۰۹ ذکر شده است. نسخه در شعبان ۶۰۵/ فوریه - مارس ۱۲۰۹ (نک: انجامه نقل شده در برگ ۲۴۹ ب) کتابت شده است. درباره حوث نک: اکوی، ۲۰۰۳/۱۴۲۴، ج ۱، ص ۴۹۰-۵۳۶.

۱. نک: حسینی، ۱۹۹۲/۱۴۱۳-۱۹۹۳، ج ۳، ص ۷۶، شماره ۳۰۷۱. نسخه‌های خطی لایدن، نسخ شرقی ۲۵۸۴ الف و ب تقریباً مشتمل بر تمام متن کتاب شرح عیون المسائل جشمی است و مشتمل بر قسم ۱ - ۴ (المجلد الاول)، ۷-۹ (المجلد الثاني) است که به جهت کتابخانه امام المنصور بالله استنساخ شده است (کتابت جلد اول در هفتم رمضان ۱۲/۶۰۸ فوریه ۱۲۱۲ و جلد دوم در جمادی الثاني ۶۰۸/ نوامبر - دسامبر ۱۲۱۱ به پایان رسیده) و توسط ابن ولید مقابله شده است. بنگنید به نسخه لایدن، نسخ شرقی ۲۵۸۴ الف (۱۹۴۲ الف)، برگ ۲۸۳ الف که آخرین تذکر وی دال بر تصحیح را در این نسخه به تاریخ محرم ۶۰۹/ ژوئن - ژولای ۱۲۱۲ است و نسخه ۲۵۸۴ ب [۱۹۴۲ برگ‌های ۲۷۱ الف - ۲۸۵ ب، مشتمل بر نسخه‌ای از کتاب منهاج السلامه فی مسائل الامامه اوست که در رمضان ۶۰۸/ فوریه - مارس ۱۲۱۲ کتابت شده و با نسخه‌ای دیگر در همان سال مقابله شده است. نک: Voorhoeve 1980, pp. 214, 395; Witkam 2008, pp. 164-165.

درباره ردیه ابن ولید، نک: حسن انصاری، «فصلی در امامت از حاکم جشمی و در بر آن»

[<http://ansari.kateban.com/entry1392.html> (accessed 20/10/2009)].

۲. هر دو ردیه در رمضان ۶۰۸ / فوریه - مارس ۱۲۱۲ تألیف شده است. الجواب الناطق در انتهای دو نسخه از کتاب الفائق ابن ملاحمی نقل شده است. نسخه‌های الفائق مکتبه الاوقاف، جامع کبیر صنعاء، شماره ۵۵۷، برگ‌های ۲۸۲ ب-۲۹۳ (در انتها افتادگی دارد) و شماره ۵۵۸ (برگ‌های ۲۲۲-۲۴۴). بنگنید به: رقیحی، حبشی و آنسی، ۱۹۸۴/۱۴۰۴، ص ۵۸۷، ۶۹۳-۶۹۴ (این مطلب که در انتهای نسخه شماره ۵۵۷ چنین رساله‌ای موجود است، به صراحت در فهرست ذکر نشده است). نک: حسینی، ۱۹۹۲/۱۴۱۳-۱۹۹۳، ج ۱، ص ۳۷۸، شماره ۱۰۹۳. درباره این رساله همچنین نک: حسن انصاری، «رساله ای در رد محمود بن ملاحمی» در:

<http://ansari.kateban.com/entry1573.html> (accessed 20/10/2009).

۳. متن به صورت ناقصی در نسخه خطی مکتبه الاوقاف جامع کبیر صنعاء، شماره ۵۵۰ باقی مانده است. برای بخش‌های موجود نک: عبدالجبار همدانی، بی تا، ص ۲۶۲-۲۶۴. همچنین بنگنید به: حسینی، ۱۹۹۲/۱۴۱۳-۱۹۹۳، ج ۱، ص ۳۷۰، شماره ۱۰۶۶؛ موسوی نژاد، ۲۰۰۵/۱۳۸۴، ص ۱۲۱.

۴. بنگنید به حسینی، ۱۹۹۲/۱۴۱۳-۱۹۹۳، ج ۱، ص ۳۸۴، شماره ۱۱۱۱. مقایسه کنید با همان، ج ۲، ص ۱۵۹، شماره ۱۹۳۱ که گفته شده ابن ولید اثری به نام شرح الزیادات نگاشته است. این ممکن است حاصل خلطی با کتاب مختصر او باشد، چرا که نسخه‌ای از آن کتاب در دست نیست. نسخه‌ای از کتاب ابن ولید در مکتبه شرف بن قاسم وجیه موجود است. نک: وجیه، ۲۰۰۲/۱۴۲۲، ج ۲، ص ۶۵۹. نسخه‌ای دیگر در کتابخانه مونیخ موجود است (MS Bayerische Staatsbibliothek Cod. Arab. ۱۱۹۳). نک:

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

سیره الامام المنصور بالله عبدالله بن حمزه^۱، تحریر زوائد الابانه، تحریری از حواشی مختلف عالمان ایرانی بر کتاب الابانه فی الفقه الناصر للحق حسن بن علی اطروش (م ۹۱۷/۳۰۴)^۲، تحریری از امالی المرشد بالله یحیی بن حسین بن اسماعیل شجری (م ۱۰۸۶/۴۷۹-۱۰۸۷-۱۱۰۶/۴۹۹) به نام ترتیب الامالی الخمیسیه^۳؛ خلاصه‌ای (مختصر) از جلاء الابصار حاکم جشمی^۴ و هدایه المسترشدين را - که مجموعه‌ای از فتاوی المنصور بالله عبدالله بن حمزه است - نگاشته است.^۵

Sobieroj 2007, pp. 288-290 No. 135.

اسرار الزیادات ابو مضر در دو نسخه خطی کتابخانه مکتبه الاوقاف، صنعاء به شماره‌های ۱۱۳۷ و ۱۱۳۹ موجود است. نک: رقیحی، حبشی و آنسی، ۱۹۸۴/۱۴۰۴، ج ۲، ص ۸۹۹-۹۰۰. درباره ابومضر، نک: ابن ابی رجال، ۲۰۰۴، ج ۲، ص ۳۹۵-۳۹۸، شرح حال شماره ۶۶۲؛ شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۴۸۵-۴۸۶، شرح حال شماره ۲۸۴؛ Madelung 1987, English introduction, pp. 19-20.

۱. بر اساس نوشته عبد السلام وجیه، نسخه‌ای از این متن در کتابخانه جامع کبیر صنعاء، همراه کتاب الشافی نوشته امام المنصور بالله موجود است. نک: تصحیح او از کتاب شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۹۶ (پاورقی). این اطلاع را نمی‌توان بر اساس فهرس منتشر شده تأیید کرد. درباره ابن ولید نک: ابن ابی رجال، ۲۰۰۴، ج ۲، ص ۲۴۳-۲۴۵، شماره ۵۱۹؛ همو، ج ۳، ص ۲۳۸-۲۳۹، شماره ۸۸۱؛ همو، ج ۴، ص ۱۸۴-۱۸۸، شماره ۱۰۹۳؛ یحیی بن الحسین الیمنی الصنعانی، المستطاب فی تراجم رجال الزیدیه/الطیاب (کتاب الطبقات فی ذکر تراجم رجال الزیدیه و مصنفاتهم)، نسخه خطی مکتبه محمد بن محمد المنصور (صنعاء)، برگ‌های ۶۶-۶۷ الف (کپی میکروفیلمی از این نسخه در دار الکتب قاهره، به شماره ۱۵۶۲۳ موجود است و ما پربیتی از نسخه کتابخانه مرکز فرانسوی مطالعات باستان شناسی و علوم اجتماعی (صنعاء))

[Francais d' Archeologie et des Sciences Soci al es de Sanaa (CEFAS)]

را داریم؛ شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۴۱۷-۴۲۱، شماره ۲۴۶؛ همو، ج ۲، ص ۹۱۲-۹۱۶، شماره ۵۶۱؛ وجیه، ۱۹۹۹/۱۴۲۰، ص ۸۴۴-۸۴۵، شماره ۹۰۱؛ اکوع، ۲۰۰۳/۱۴۲۴، ج ۱، ص ۴۹۲. برخی از اعضاء خانواده ابن ولید، از داعیان طیبی اسماعیلی بوده‌اند که از جمله آنها عماد الدین ادریس بن حسن (متوفی ۱۴۶۸/۸۷۲) مشهور را می‌توان نام برد. درباره سلسله نسب ادریس نک: مقدمه سید ۲۰۰۲ همدانی، ۱۹۷۴، ص ۲۵۸-۳۰۰؛ دفتری، ۲۰۰۴، ص ۱۱۸-۱۲۱ برای دیگر افراد اسماعیلی محتمل از خاندان ابن ولید.

۲. نک: شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۲، ص ۹۱۴. کتاب الابانه همراه شرح ابوجعفر محمد بن یعقوب هوسمی نصری قاضی (متوفی ۱۰۶۳/۴۵۵) موجود است. نک:

Sobieroj 2007, pp. 502-503 NO.268 (=Cod.Arab. 1329).

۳. کتاب مذکور چندین بار منتشر شده است: کتاب الامالی: و هی الشهبیره بالامالی الخمیسیه لمرشد بالله یحیی بن الحسین الشجری رتبه محی الدین محمد بن احمد بن علی بن الولید القرشی ثم العیشمی و کان قبل ذلک رتبه شمس الدین جمال المسلمین جعفر بن احمد بن ابی یحیی فی سبع و عشرين بابا، دو مجلد (قاهره، ۱۹۵۷) (تجدید چاپ بیروت، ۱۹۸۳).

۴. مسالك الابرار المنظوم من جلاء الابصار. نک: وجیه، ۱۹۹۹/۱۴۲۰، ص ۸۴۴. نسخه‌ای از کتاب مذکور در مکتبه ناصریه شهر لکهنو موجود است. نک: امینی، ۲۰۰۷، ج ۴، ص ۲۱.

۵. عبدالسلام وجیه گفته که نسخه‌ای از کتاب در کتابخانه شخصی آل تقی در روستای شِیام موجود است. نک: شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۲، ص ۴۲۰، پاورقی ۴. فزون‌تر آنکه کتاب به روایت و تحریر (جمع و تهذیب) محمد بن اسعد مرادی، المهذب فی فتاوی المنصور بالله عبدالله بن حمزه علیه السلام (مرادی، ۲۰۰۱).

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

به علاوه ابن ولید رديه‌ای (با عنوان الرسالة الرادعه) بر اثر جدلی ضد زیدی و المنصور بالله به نحو خاص که فقیه شافعی اشعری ابوالقبائل / ابوالفضائل عبدالرحمن بن منصور بن ابی قبائل (م ۶۰۹ / ۱۲۱۲-۱۲۱۳ در ذی جبله) نگاشته که رساله ابوالقبائل، همچنین از سوی المنصور بالله در رساله النافعه بادله الواقعه نیز بوده با عنوان الرساله الدامغه نگاشته است.^۱ ابوالقبائل با نگارش رساله‌ای با عنوان الرساله الخارقه لاهل الملّه المارقه به این رديه‌ها پاسخ داد. المنصور بالله، کتاب الشافی را که وی در آن متن کتاب ابن ولید استفاده کرده که به نحو مستقل باقی نمانده است، در پاسخ رساله اخیر نگاشت.^۲

متن کتاب *مسائل الخلاف فی الاصول* برخی از خصوصیات خاص نگاشته‌های ابورشید را که به واسطه کتاب *المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین* و همچنین از دو بخش خطی موجود از تحریر متأخر زیادات الشرح او دانسته است، نشان می‌دهد. اثر حاضر نیز همانند دو کتاب مذکور، مشتمل بر شواهدی از تبحر و علاقه وافر مؤلف به شعر است (نک: برگ‌های ۲۵ الف، ۳۰ ب، ۳۱ الف، ۴۵ ب، ۴۹ الف، ۴۹ ب، ۵۰ الف، ۵۰ ب، ۵۳ الف، ۸۸ الف، ۸۸ ب، ۱۱۳ الف، ۱۱۸ الف). از حیث ساختار، متن حاضر کاملاً شبیه نسخه خطی گلاسر ۱۲ است. در هر دو کتاب، مسائل فصول با عبارت الکلام فی ... آغاز شده، در ادامه به بخش‌های دیگری که با عبارت به نحو ثابتی با عنوان مسئله فی ... تقسیم شده‌اند.^۳ فزون‌تر آنکه در هر دو کتاب ابورشید، بخش نخست هر بخش را با عنوان اساسی برای استدلال‌هایش در حمایت نظراتش اختصاص داده و در بخش دوم، نقدهای انتقادی خود را بر آراء و استدلال‌های مخالفانش نقل کرده است. این بخش‌ها در نسخه حاضر با عناوین چون ذکر جمل من شبهاتهم فی هذه المسئله و الجواب عنها (به عنوان مثال برگ ۷۸ الف. همچنین نک: پیوست ۱ ادامه) بیان شده‌اند. عناوین شاخص برای این بخش‌ها در نسخه گلاسر ۱۲ (ذکر جمل من) استلثم (یا استلئه من خالفنا فی هذه المسئله) (یا التي یمكن یرادها فی نصره قول من خالفنا) و الجواب عنها هستند (مقایسه کنید با نسخه خطی گلاسر ۱۲، برگ ۱۵۲ ب، سطرهای ۲-۳ = چاپ زیاده و سید، ص ۵۱؛ برگ ۳۷ الف، سطرهای ۱۲-۱۳ = ص ۷۲؛ برگ ۳۱ ب، سطر ۶ = ص ۷۹؛ برگ ۴۰ ب، سطور ۲-۳ = ص ۹۵؛ برگ ۵۰ الف، سطور ۱۸-۱۹ = ص ۱۲۱؛ برگ ۵۱ الف، سطور ۸-۹ = ص ۱۲۴؛ برگ ۸۶ ب، سطور ۵-۶ = ص ۱۷۹؛ برگ ۱۴۲ ب، سطور ۱۹-۲۰ = ص ۲۶۵؛ برگ

۱. تصحیحی از الرسالة النافعة المنصور بالله، در ضمن المنصور بالله ۲۰۰۲/۱۴۲۲، ج ۱، ص ۳۸۱-۴۸۱ آمده است. رساله الدامغه ابوالقبائل در دست نیست.

۲. هویت نویسنده اشعری - شافعی را یاقوت در معجم البلدان (بیروت، ۱۹۷۹/۱۳۹۹)، ج ۲، ص ۱۰۶م ذکر شده است. نک: جندی، ۱۹۸۳، ج ۲، ص ۱۹۳؛ اکوع، ۲۰۰۳/۱۴۲۴، ج ۱، ص ۴۹۲؛ همو، ج ۳، ص ۱۲۹۶، ۱۴۱۵-۱۴۱۶؛ یحیی بن الحسین، ۱۹۶۸، ج ۱، ص ۴۰۶؛ علی بن الحسن الخزرجی، ۱۹۱۱-۱۹۱۴، ج ۱، ص ۲۳۳-۲۳۴؛ Schwarzb (forthcoming), No. 362.

توسط المنصور بالله الشافی منتشر شده است (المنصور بالله، ۱۹۸۶/۱۴۰۶). گفته شده که ابن ولید ۲۷ کتاب تألیف کرده است. نک: ابن ابی الرجال، ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۲۳۸.

۳. تقسیم کتاب *المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین* در نیشابوری ۱۹۷۹، به دو بخش القسم الاول: قسم الجواهر و القسم الثانی، توسط مصححان اعمال شده و اساسی در نسخه خطی ندارد.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

۱۴۸ب، سطور ۱۱-۱۲= ص ۲۷۴؛ برگ ۲۱۲ الف، سطر ۲۰= ص ۳۷۸).

در تأیید وثاقت نسخه صنعاء، شواهد چندی متضمن آن است که اثر حاضر را می‌توان به عنوان مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهه و المجبره و الخوارج و المرجئه که به آن ابورشید در کتاب *مسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین* اشاره کرده، دانست. ارجاع به کتاب مذکور اثر دیگر ابورشید (برگ ۲۱۱ الف، سطور ۸-۹= زیاده و سید، ص ۳۷۵، سطور ۲۴-۲۵) به وضوح اشاره به مطلب آمده در برگ ۳۲ الف، سطور ۵-۱۱ از کتاب *مسائل الخلاف فی الاصول* است:

مسائل الخلاف بین البصریین و البغدادیین، تحقیق زیاده و سید، ص ۳۷۵، سطر ۲۴-۲۵:

ألا ترى أنا نثق بما ندرکه متى حصل فینا ما ذکرناه من العلم بأنه مهما كان بین أیدینا جسم و حالتنا هذه رأیناه و إن لم نعلم تفصیل ما ینفصل من الشعاع عن العین. و لیس كذلك سبیل ما قاله من خالفنا فی الرؤیة لأن العلم بأنه لیس بحضرتنا جسم عظیم لشاهدناه مستنداً إلى العلم بأنه مهما كان رأیناه بدلالة أن الأعمی لما جوز أن یتق بانتفائهم، و إمارة أن یتق بأحد الأمرین مستنداً إلى الآخر أن ما یتستد إليه متى زال فعلى طريقة واحدة یتزلو الثانی، و إذا حصل صح أن یتحصل الثانی. و قد تقصینا الکلام فی هذه المسألة فی مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهة و المجبرة و الخوارج و المرجئة فلا وجه لإعادته.

مسائل الخلاف فی الاصول، نسخه خطی مکتبه الاوقاف، شماره ۶۹۶، برگ ۳۲ الف، سطور ۵ به بعد:

قیل له: إن هذا العلم الضروری لا بد من أن یتقن له طریق یتستد إليه و أنتم قد أفسدتم على أنفسکم طريقة بتجویز ما جوزتموه و ذلك أن طریق العلم بأنه لیس بحضرتنا أجسام عظیمه هو العلم بأنها مهما كانت رأیناه فإذا جوزنا أن تكون و لا نراها و جب أن لا نثق بانتفائهما، و یتقن ذلك أن الأعمی إذا جوز أن یتق بحضرتنا جسم عظیم و لا یراه لم یتق بانتفائه و أحدنا إذا جوز أن یتق بحضرتنا أجسام رقیقه كأجسام الملائكة و لا یراه لم یتق بانتفائها فکذلك لو جوزنا أن یتق بحضرتنا أجسام عظیمه و لا نراها و جب أن لا نثق الان بانتفائهما و أن یتقن [بحضرتنا... یتقن إضافة فی هامش الأصل] البصیر منا كالضریر فی هذا التجویز....

شاهد دیگر این است که ساختار متن حاضر (نک: فهرست تفصیلی محتویات در پیوست ۱) عنوان متن را منعکس می‌کند، مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهة و المجبرة و الخوارج و المرجئة. ابورشید مطلب مورد بحث را بر حسب گروه‌هایی که تمایل دارد به آنها اشاره کند، ذکر کرده است: فصل نخست که به صفات سلبی اختصاص یافته (برگ‌های ۱ ب - ۵۵ الف) از دیدگاه‌هایی بحث کرده که معمولاً به مشبهه نسبت داده می‌شود. فصول بعدی در مورد عدل (برگ‌های ۵۵ الف به بعد)، اراده (برگ‌های ۷۰ الف به بعد)، قرآن (برگ‌های ۱۰۱ به بعد)، مخلوق (برگ‌های ۱۲۷ ب به بعد)، افعال مولده (برگ‌های ۱۹۲ به بعد) ضد مجبره است. در خصوص دو گروه، ابورشید کلابیه و اشاعره را در خاطر داشته است.

فصول در مورد وعید (الکلام فی الوعید) (برگ‌های ۲۶۸ به بعد) و موضع میانه آدمی (الکلام فی المنزلة

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

بین المنزلتین) (برگ‌های ۲۸۸ به بعد) علیه مجبره، مرجئه و خوارج است.^۱ کتاب با فصل کوتاهی در امر به معروف و نهی از منکر (الكلام فی الامر بالمعروف و النهی عن المنکر) خاتمه یافته که ضد شیعیان دوازده امامی و خوارج است (برگ‌های ۲۹۵ به بعد).^۲

گاهی ابورشید به مخالفان خاصی اشاره کرده است، همچون احمد بن ابراهیم قلانسی رازی (برگ ۴۲ ب: بعض الجهال من الکلابیه و هو المعروف بالقلانسی)^۳، ابن کلاب (متوفی ۸۵۵/۲۴۱؟) (برگ‌های ۸۵ ب، سطر ۱۰؛ ۱۰۷؛ ۱۰۷؛ ۹؛ اشعری (ابن ابی بشر، م ۹۳۶/۳۲۴) (برگ‌های ۴۴ ب، سطرهای ۱۴-۱۵ ابن ابی بشر الجاهل؛ برگ ۸۵ ب، سطر ۱۰؛ ۱۰۱ ب (حاشیه)؛ ۱۱۲ ب، سطر ۴؛ ۱۷۷ ب، سطر ۳؛ اصحاب ابن ابی بشر؛ ۱۸۶ ب، سطر ۲)؛ حسین بن محمد نجار (متوفی حدود ۸۳۵/۲۲۰) (برگ‌های الف، سطرهای ۱۴-۱۵ التجار و سائر المجبره؛ ۸۵ ب، سطر ۱۲؛ ۱۰۷؛ ۱۰۷ ب، سطر ۸؛ ۱۶۷ ب، سطر ۱۰؛ ۱۶۷ ب، سطر ۲۰؛ ۱۸۱ الف، سطر ۶؛ ۲۲۵ ب، سطر ۲۵)؛^۴ برغوث (متوفی ۸۵۵/۲۴۰ یا ۸۵۶/۲۴۰) (برگ‌های ۸۸ ب، سطر ۱۸؛ ۱۳۸ ب، سطر ۶)؛^۵ ضرار بن عمرو (م حدود ۸۱۵/۲۰۰) (برگ‌های الف، سطر ۱۲؛ ۵۴ ب، سطر ۱۸) و ابن راوندی (م اواخر قرن سوم هجری / نهم میلادی) (برگ ۲۲۲ الف، سطر ۵).

به نظر می‌رسد که مسائل در نسخه کنونی، ناقص باقی مانده باشد. غیر از آنکه کتاب همانند مسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین، خطبه‌ای یا گونه‌ای دیگر از مقدمه ندارد، پس از بسلمه با عبارت

۱. نک: برگ‌های ۱۷۸ ب، سطر ۱۹، برگ ۱۹۲ الف، سطر ۱۳ (المشبهة)، ۱۱۳ ب، سطر ۱۳، ۱۶۸ ب، سطر ۷، ۲۵۵ ب، سطر ۶، ۲۵۵ ب، سطر ۱۰ (الکلابیه)، ۵۲ ب، سطر ۱۷، ۵۴ الف، سطر ۷، ۱۸۹ ب، سطر ۲۵، ۲۰۸، سطر ۸، ۲۹۰ الف، سطر ۱۴، ۲۹۶ ب، سطر ۱۴ (الخوارج)، ۵۵ الف، سطر ۱۷، ۵۷ الف، سطر ۱۷، ۶۴ الف، سطر ۸، ۶۸ ب، سطر ۸، ۶۹ الف، سطر ۱۲، ۸۷ ب، سطر ۷، ۹۱ ب، سطر ۱۱، ۹۳ الف، سطر ۱، ۱۳۴ ب، سطر ۱، ۱۴۸ ب، سطر ۶، ۱۷۲ الف، سطر ۲۰، ۱۸۵ ب، سطر ۱۶، ۱۸۶ الف، سطر ۱۲، ۱۸۹ الف، سطر ۱۷، ۱۸۹ الف، سطر ۲۰، ۱۸۹ ب، سطر ۲۱، ۱۹۰ الف، سطر ۱۸، ۱۹۰ الف، سطر ۱۹، ۱۹۰ الف، سطر ۲۱، ۱۹۰ الف، سطر ۲۳، ۱۹۰ ب، سطر ۶، ۱۹۰ ب، سطر ۸، ۱۹۰ ب، سطر ۱۰، ۱۹۰ ب، سطر ۱۴، ۱۹۰ ب، سطر ۱۵، ۱۹۰ ب، سطر ۱۷، ۱۹۰ ب، سطر ۱۹، ۱۹۰ ب، سطر ۲۱، ۱۹۰ ب، سطر ۲۴، ۱۹۱ الف، سطر ۲، ۱۹۱ الف، سطر ۴، ۱۹۱ الف، سطر ۸، ۱۹۱ الف، سطر ۱۰، ۱۹۲ الف، سطر ۱۳، ۱۹۲ الف، سطر ۱۵، ۱۹۲ الف، سطر ۲۰، ۱۹۲ ب، سطر ۳، ۲۳۰ ب، سطر ۱۱، ۲۳۲ الف، سطر ۱۸، ۲۴۹ ب، سطر ۱۴، ۲۵۸ ب، سطر ۱۳، ۲۵۹ ب، سطر ۱۴-۱۵، ۲۶۴ ب، سطر ۱۰، ۲۸۳ الف، سطر ۱۳ (المجبره)، ۲۹۱ الف، سطر ۹ (المرجئه) و برگ‌های ۶۲ الف، سطر ۱۲، ۲۳۶ الف، سطر ۹ (الملحده)، ۶۳، سطر ۶-۷ (اصحاب التناسخ)، ۱۱۱ ب، سطر ۸ (الکرامیه)، ۱۸۹ ب، سطر ۲۰، ۱۹۰ الف، سطر ۵، ۱۹۰ الف، سطر ۲۱، ۱۹۱ الف، سطر ۹-۱۰، ۲۴۹ ب، سطر ۱۴ (القدریه)، ۱۹۶ ب، سطر ۱۰-۱۱، ۲۲۲ الف و سطر ۴ (اصحاب الطبايع)..

۲. نک: برگ ۲۹۳ الف، سطر ۱۱ (و ذهب قوم من الامامية ..).

۳. درباره قلانسی نک:

Gimaret 1989, pp. 227-262.

۴. درباره او نک:

van Ess 1991-97, IV, pp. 147-170. .

۵. درباره او نک:

.van Ess 1991-97, IV, pp. 162-166.

مسئله فی أن الله تعالی لا يجوز ان يكون عالماً بعلم قدیم (برگ ۱، سطر ۲) آغاز شده است. همچنین بر خلاف دیگر فصول متن، فصل نخست که به بحث از صفات سلبی می پردازد، با عبارت آغازین فصول دیگر (الکلام فی) آغاز نشده است. از برگ ۲۳۴ به بعد، تذکرات منظمی وجود دارد که دلالت دارد جزء (اجزاء) پایان می یابند (برگ ۲۳۴ ب: یلتوه فی الجزء السابع عشر دلیل آخر؛ مقایسه کنید با برگ های ۲۴۳ الف، ۲۵۱ الف، ۲۶۲ الف، ۲۷۰ ب، ۲۸۷ ب) متضمن این مطلب است که متن در اساس به ۲۱ جزء (نک: ادامه، پیوست ۱) تقسیم شده است. از آنجا که عمل متداولی در نسخه های خطی عربی سده میانه است، تقسیم میان اجزاء، مستقل از تقسیم فصول در نسخه حاضر است.

مقایسه با نسخه گلاسر ۱۲ نشان می دهد که تقسیمات مشابهی در نسخه به اجزاء در سراسر نسخه هیچ ارتباطی با تقسیم بندی در فصول ندارد.^۲ عبارات ختم اجزاء با یک عبارت در سراسر برگ پایانی نسخه حاضر به نحو ثابتی دیده می شود.^۳ شواهد در نسخه متضمن این است که تقسیم به اجزاء را خود ابورشید انجام داده است؛ بنابراین به نظر می رسد که در بیشتر موارد نسخه حاضر، تذکرات نشانگر آغاز و انجام اجزاء را کاتب نسخه ۶۹۶ یا شاید نسخه ای که نسخه حاضر بر اساس آن کتابت شده، حذف شده باشد. ابورشید دو بار از عناوین آثار دیگر خود در نسخه حاضر یاد کرده است. در برگ ۸، سطر ۱۶، او به آنچه در کتاب *المسائل الکبیره* از آن سخن خواهد رفت، اشاره کرده و در برگ ۱۱۹ الف، سطور ۱۷-۱۸ از تکمله مطالب در مسائل الخلاف (که به احتمال قوی مرادش همان *المسائل الکبیره* باشد)، سخن گفته است؛ اینها قد بینا فی کتاب ما يلحق بمسائل الخلاف^۴ به علاوه ارجاعات دیگر به کتابش مسائل الخلاف بینا و

1. See Humbert 1997, pp. 77-86; Deroche 2005, pp. 69,79; Gacek 2001, p. 23.

2. See also Harten 1910, p. iv: «Das Prinzip für die Abteilung der Bücher muß ein ganz iiiu3erliches gewesen sein, da es vielfach enge Zusammenhänge durchbricht. Vielleicht war der Abschluß eines Buches durch die Größe des Umfanges bestimmt, oder jedes Buch ist das, was abu Raschid auf einmal diktierte.»

3. See MS Glaser 12, ft. 13b (end of fasc. 1), 27a (end of fasc. 2), 40b (end of fasc. 3), 54a (end of fasc. 4), 68a (beginning of fasc. 6), 80a (end of fasc. 6), 81a (beginning of fasc. 7), 93b (beginning of fasc. 8), 106a (end of fasc. 8), 107a (beginning of fasc. 9), 120a (beginning of fasc. 10), f. 132a (end of fasc. 10), 133a (beginning of fasc. 11), 145a (beginning of fasc. 12), 157a (beginning of fasc. 13), 168b (end of fasc. 13), 169a (beginning of fasc. 14), 180b (end of fasc. 14), 181a (beginning of fasc. 15), 193a (beginning of fasc. 16), 204b (end of fasc. 16), 205a (beginning of fasc. 17).

۴. به علاوه ابورشیدی خواننده اش را به نگاشته های پیشینش به گونه ای کم و بیش یکنواخت ارجاع داده است؛ به عنوان مثال در برگ ۲۲۷ ب، سطر ۷ (قد بینا فی الکتب)؛ ۱۵۷ ب، سطر ۷ (قد بینا فی الکتب)؛ برگ ۲۸۲ ب، سطر ۷ (و قد بینا فی غیر موضع من الکتب)؛ ۲۸۳ الف، سطور ۲۱-۲۲ (و قد بینا انه دلیل الکتب)؛ ۱۵۷ ب، سطر ۷ (قد بینا فی الکتب)؛ ۲۱۵ ب، سطور ۲-۳ (و قد بینا فی الکتب)؛ ۲۸۲ ب، سطر ۷ (و قد بینا فی غیر موضع من الکتب)؛ ۲۸۳ الف، سطور ۲۱-۲۲ (و قد بینا انه دلیل فی الکتب). همچنین او پیوسته همان عبارت را در اشاره به نگاشته هایش یا معتزلیان پیش از خود به کار برده است؛ به عنوان مثال در برگ ۲۲ ب، سطر ۲ (قد بینا فی الکتب)؛ ۳۵ الف، سطور ۶-۵ (و قد بینا ذلک فی الکتب)؛ ۶۳ الف، سطر ۲ (بما بین فی الکتب)؛ برگ ۱۷۴ الف، سطر ۱۹ (و قد بینا ذلک فی

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

بین المشبهه و المجبره و الخوارج و المرجئة در کتاب *المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین*، ترتیب زمانی از آثار مسائل او را می توان ذکر کرد:

المسائل الکبیره (مسائل الخلاف)



کتاب ما یلحق بالمسائل الخلاف



مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهه و المجبره و الخوارج و المرجئة (= مسائل الخلاف فی الاصول)

نسخه خطی مکتبه الاوقاف، شماره ۶۹۶



المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین

(نسخه خطی گلاسر ۱۲)

ابورشید در سراسر متن، به عالمان متعددی که پیش از خود می زیسته اند، اشاره کرده که گاهی عناوین خاصی نیز ذکر شده است. از میان استادانش در کلام، او از شیخنا ابو جعفر القرمیسنی رحمه (فی نقض اللمع) (برگ ۵۰، سطر ۱) یاد کرده است. این متکلم - که بر اساس هیچ یک از منابع دیگر شناخته شده نیست - احتمالاً از نسل ابو حفص قرمیسینی بوده که ابورشید به وی در کتاب *المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین* اشاره کرده^۱ و حاکم جشمی وی را به عنوان یکی از پیروان ابوالقاسم بلخی (متوفی ۹۳۱/۳۱۹) در خراسان معرفی کرده است.^۲ این نیز ممکن است که ابو جعفر قرمیسینی یکی از پیروان مکتب بغداد باشد که ابورشید نزد وی پیش از عزیمت به ری تحصیل کرده، جایی که ابورشید شاگرد عبدالجبار همدانی گردید. ابورشید همچنین به دو تن دیگر که از آنها نقل حدیث کرده، اشاره کرده است، یعنی ابو عمرو محمد بن احمد بن حمدان نیشابوری (م ۳۷۶ یا ۹۸۶/۳۷۸-۹۸۷ یا ۹۸۸-۹۸۹) و ابوبکر محمد بن ابراهیم

الکتاب؛ ۸۴ الف، سطر ۸ (بما بین فی الکتاب)؛ ۱۰۳ الف، سطور ۹-۱۰ (کما یجری فی کثیر من الکتاب)؛ ۱۲۰ الف، سطور ۱۵-۱۶ (لان هذا مما ینبیین شبهتهم فی غیر موضع من الکتاب)؛ ۱۲۳ ب، سطر ۳ (و قد بینا فی الکتاب)؛ ۱۳۱ ب، سطر ۱۱ (و قد بینا فی الکتاب)؛ ۱۳۳ الف، سطر ۲۲ (و قد ذکر ذلک فی الکتاب)؛ ۱۳۹ الف، سطر ۱۱ (لما بینا فی الکتاب)؛ ۱۳۹ ب، سطر ۱۲ (فهو مذکور فی الکتاب)؛ ۱۳۹ ب، سطر ۱۴ (علی ما بینا فی الکتاب)؛ ۲۰۰ ب، سطر ۱۶ (و قد بینا ذلک فی الکتاب)؛ ۲۸۰ ب، سطور ۱۸-۱۹ (و قد بینا فی الکتاب)؛ ۲۸۷ ب، سطر ۳ (و قد بینا فی الکتاب)؛ ۲۹۵ ب، سطور ۱۷-۱۸ (علی ما بین (؟) من الشرائط فی الکتاب).

۱ نیشابوری، ۱۹۷۹، ص ۷۴، سطر ۱۸ = MS Glaser 12, f. 28b:20

۲. نک: سید، ۱۹۷۴ (فضل الاعتزال)، ص ۳۲۰. و ابن مرتضی، ۱۹۶۱، ص ۱۰۱-۱۰۲؛ van Ess 1991-97, IV, p. 255; el Omari 2006, p. 130.

نقض اللمع ممکن است ردیه ای بر کتاب *اللمع فی اصول الدین اشعری* (متوفی ۹۳۵/۳۲۴-۹۳۶) باشد. ردیه ای دیگر بر کتاب *اللمع*، به قاضی عبدالجبار همدانی نسبت داده شده است. نک:

Gimaret 1985, pp. 186ft.

3. On him, see GAS, I, p. 204 No. 242.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

بن مقری اصفهانی (م ۹۹۱/۳۸۱) که هر دو از ابویعلی احمد بن علی بن مثنی بن عیسی بن هلال موصلی (م ۹۱۹/۳۰۷-۹۲۰) نقل روایت کرده‌اند^۲ (برگ ۵۳، سطور ۱۱-۱۲). کتاب مسائل همچنین شاهی است بر این مطلب که ابورشید در مجالس اختصاص یافته به کلام که صاحب بن عباد (م ۹۹۵/۳۸۵) مشارکت فعالی داشته، حضور داشته است (برگ ۱۸۱، سطور ۱-۲: و قد سمعت الصاحب رضی الله عنه یقول...)^۴. جز ارجاع به ابن سکیت (م حدود ۸۵۸/۲۴۴) و کتاب الاصلاح المنطق (برگ ۱۲۵، الف، سطر ۳)، ابویعلی نحوی (م ۹۸۷/۳۷۷)^۵ (برگ ۲۵، الف، سطر ۱۱: الشیخ ابویعلی النحوی رضی الله عنه) و حسن بصری (م ۷۲۸/۱۱۰) (برگ ۹۹، سطر ۱۴) ابورشید عموماً به متکلمان بغدادی اشاره‌های فراوانی کرده است، یعنی بشر بن معتمر (م میان ۸۲۵/۲۱۰ و ۸۴۰/۲۲۶) (برگ ۲۵۹، سطر ۱۳: بشر بن المعتمر... و کان رئیس المعتزله و شیخ البغدادیین)، جعفر بن حرب (متوفی ۸۵۰/۲۳۶)^۶ (برگ ۱۰۱، سطر ۱۴) و ابوالقاسم بلخی

منتجب الدین رازی به صراحت از ابوعمر و به عنوان استاد ابورشید نیشابوری در کتاب گمشده‌اش، تاریخ الری یاد کرده است. نک: ابن حجر عسقلانی، ۱۳۲۹-۱۳۳۱/۱۳۳۱-۱۹۱۱/۱۹۱۳، ج ۳، ص ۴۲. در نسخه (برگ ۵۳، سطر ۱۱) به خط ابوعمر بن احمد بن النیشابوری آمده است.

1. On him, see GAS, I, p. 205 No. 245;

حسن انصاری، «ابن مقری»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۶۵۸-۶۶۰.

2. On him, see Schiitzinger 1978; Schützinger 1981;

مریم صادقی، «ابویعلی موصلی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۴۳۶-۴۳۷. چاپ جدیدی از کتاب المعجم ابویعلی را حسین سلیم اسد (ابویعلی الموصلی، ۱۹۸۹) منتشر کرده است. سلسله روایت ابویعلی توسط ابورشید این گونه آمده است (برگ ۵۳، سطور ۱۲-۱۴): ابویعلی الموصلی عن محمد بن المنهال (التمیمی البصری الضراری) (م ۸۴۵/۲۳۱-۸۴۶) عن عمرو بن حبيب (بن محمد العدوی) (م ۸۲۱/۲۰۶ یا ۸۲۲/۲۰۷) عن خالد بن مهران الحذاء (م ۷۵۸/۱۴۱-۷۵۹ یا ۷۶۰-۷۵۹/۱۴۲) عن ابو قلابه عبدالله بن زید (م میان ۷۲۲-۷۲۳ و ۷۲۵/۱۰۷-۷۲۶) عن ابوذر (الغفاری) (م ۶۵۱/۳۱-۶۵۲ یا ۶۵۲/۳۲-۶۵۳). روایتی که ابورشید (برگ ۵۳، سطور ۱۱-۱۵) نقل کرده، در مسند ابویعلی الموصلی (ابویعلی الموصلی ۱۹۸۴-۱۹۹۴) نیامده است، اما در کتاب الکامل لابن عدی، هشت جلد، تحقیق یحیی مختار رضوی و سهیل زکار (بیروت، ۱۹۹۸)، ج ۵، ص ۳۹ (با تغییرات اندکی در اسناد آن) آمده است.

۳. ارجاعی به صورت نامشخص به بعض المتأخرین من المحذثین (برگ ۴۹، سطور ۲-۳) نیز آمده است.
۴. مقایسه کنید با نیشابوری، ۱۹۷۹، ص ۲۸۵ (= نسخه خطی گلاس، برگ ۱۵۵، الف، سطر ۱۴): و لقد سمعت کافی الکفاة یقول... این مطلب که ابورشید در حلقه ابن عباد بوده توسط مجلی ۲۰۰۲/۱۴۲۳، ج ۲، ص ۱۲۶ نیز تأیید شده است. گفته مجلی از سیره الایمام المؤید، نوشته المرشد بالله یحیی بن الحسین الشجری (م ۱۰۸۷-۱۰۸۶/۴۷۹) اخذ شده است. (شجری، ۲۰۰۳/۱۴۲۴، ص ۳۸).

۵. درباره او نک: عنایت الله فاتحی نژاد، «ابوعلی فارسی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۴۶-۵۳. درباره ترجمه انگلیسی فارسی نک:

Enayatollah Fatehi-Nezhad (tr. Simin Rahimi), "Abu 'All al-Farisf," Encyclopaedia Islamica. An Abridged Translation by the Institute of Ismaili Studies of the Dii'irat alMa'arif-i Buzurg-i Islaml published in Persian by The Centre for Iranian and Islamic Studies, editors-in-chief Wilferd Madelung and Farhad Daftary, Leiden 2008-, I, pp. 457-467].

۶. درباره او نک:

کعبی نقض سیرجانی (برگ ۵۲، سطور ۱۴-۱۵).^۱

اکثر ارجاعات به نمایندگان مکتب اعتزال بصره، یعنی ابوهدیل (م ۸۴۱/۲۲۷-۸۴۲) (برگ‌های ۴۶ الف، سطر ۲؛ ۱۴۸ ب، سطر ۱؛ ۱۴۹ ب، سطرهای ۱۶-۱۷)، ابوعلی جبائی (م ۹۱۵/۳۰۳-۹۱۶) (برگ‌های ۴۵ ب، سطر ۸؛ ۴۸ ب، سطر ۱۰؛ ۷۸ الف، سطر ۳، ۸۱ ب، سطر ۹؛ ۸۲ الف، سطر ۲؛ ۹۸ ب، سطر ۷؛ ۱۰۰ الف، سطر ۱۵؛ ۱۰۰ ب، سطر ۵؛ ۱۲۶ الف، سطر ۱۲؛ ۱۲۸ الف، سطر ۱۴؛ ۱۳۱ الف، سطر ۲۱؛ ۱۳۴ الف، سطر ۱۴؛ ابوعلی فی خطبه و غیره من الشیوخ المتقدمین؛ ۱۸۰ ب، سطر ۴؛ ۱۸۱ الف، سطر ۶؛ ۱۸۳ ب، سطور ۲-۳؛ ۱۸۴ الف، سطر ۱۳؛ ۱۸۷ الف، سطر ۱۴؛ ۱۸۸ الف، سطر ۸؛ ۲۱۱ ب، سطر ۴؛ ۲۲۴ ب، سطر ۵؛ ۲۳۲ الف، سطر ۱۸؛ ۲۳۶ ب، سطر ۹؛ ۲۴۷ الف، سطر ۱۲؛ ۲۵۲ الف، سطر ۶؛ ۲۷۳ الف، سطر ۱۵؛ ۲۷۵ الف، سطر ۵؛ ۲۷۸ ب، سطر ۱۶؛ ۲۸۶ الف، سطر ۱۲؛ ۲۸۹ ب، سطر ۱۳؛ ۲۹۰ الف، سطر ۵؛ ۲۹۲ الف، سطر ۱۵؛ ۲۹۴ الف، سطر ۷؛ ۲۹۵ ب، سطر ۳؛ ۲۹۶ الف، سطر ۱۸) و خاصه کتاب‌های الاسماء و الصفات وی (برگ ۴۶ الف، سطر ۳)؛^۲ جوابات مسائل للخراسانیین (برگ‌های ۱۷۴ الف، سطور ۲۱-۲۲؛ ۲۸۶ ب، سطر ۵؛ فی بعض النسخ من جوابات للخراسانیین)^۳ و کتاب تفسیر (برگ ۹۸ ب، سطر ۵)؛^۴ فرزند ابوعلی، ابوهاشم (م ۹۲۳/۳۲۱) (برگ‌های ۴۰ الف، سطر ۷؛ ۷۴ الف، سطر ۲۰؛ ۸۲ الف، سطرهای ۴-۵؛ ۹۲ الف، سطرهای ۱۰-۱۱؛ ۹۶ ب، سطر ۱؛ ۱۰۰ ب، سطر ۵؛ ۱۰۰ ب، سطر ۹؛ ۱۰۰ ب، سطر ۱۵؛ ۱۱۸ ب، سطر ۱؛ ۱۱۴ الف، سطر ۹؛ ۱۲۲ الف، سطر ۱۷؛ ۱۲۸ الف، سطر ۱۴؛ ۱۳۱ الف، سطر ۲۱؛ ۱۳۱ ب، سطر ۷؛ ۱۳۱ ب، سطر ۱۳؛ ۱۳۴ الف، سطر ۱۵؛ ۱۳۹ الف، سطر ۱۸؛ ۱۷۷ ب، سطر ۱۳؛ ۱۷۹ الف، سطر ۵؛ ۱۷۹ الف، سطر ۱۰؛ ۱۸۴ الف، سطر ۱۵؛ ۱۸۴ ب، سطر ۸؛ ۱۸۵ الف، سطر ۶؛ ۱۸۵ ب، سطر ۱۱؛ ۱۸۷ الف، سطر ۶؛ ۱۹۹ ب، سطر ۱۳؛ ۲۰۸ الف، سطر ۱۷؛ ۲۰۹ الف، سطور ۹-۱۰؛ ان قول شیخنا ابی هاشم قد اختلف فی کتبه؛ ۲۱۰ ب، سطر ۱۴؛ ۲۱۰ ب، سطر ۱۷؛ ۲۱۰ ب، سطر ۱۷؛ ۲۱۱ ب، سطر ۱۴؛ ۲۲۴ ب، سطر ۵؛ ۲۲۵ الف، سطر ۵؛ ۲۲۵ الف، سطر ۵؛ ۲۲۷ الف، سطر ۱۵؛ ۲۲۸ ب، سطر ۵؛ ۲۳۱ ب، سطر ۴؛ ۲۳۲ الف، سطر ۶؛ ۲۳۵ ب، سطر ۱۸؛ ۲۳۷ الف (حاشیه)؛ ۲۳۷ ب، سطر ۹؛ ۲۳۸ الف، سطور ۲-۳؛ ۲۴۱ ب، سطر ۱۷؛ ۲۴۵ ب، سطر ۳؛ ۲۴۶ الف، سطر ۲؛ ۲۴۶ ب، سطر ۲۲؛ ۲۵۰ ب، سطر ۱۹؛ ۲۵۱ ب، سطر ۸؛ ۲۶۱ الف، سطر ۶؛ ۲۶۱ الف، سطر ۱۱؛ ۲۷۳ ب، سطر ۱۹؛ ۲۷۹ الف، سطر ۱۶؛ ۲۸۶ ب، سطور ۲-۳؛ ۲۸۶ ب، سطر ۲۳؛ ۲۸۹ الف، سطر ۲۵؛ ۲۸۹ ب، سطر ۱۴؛ ۲۹۵

van Ess 1991-97, IV, pp. 68-76.

۱. درباره این کتاب (که عنوان آن به خطا در نسخه خطی علی‌المرحانی آمده است) نک:

el Omari 2006, p. 104.

۲. نک:

Gimaret 1976, pp. 280-281 No.3; Gimaret 1984, p. 32 NO.3.

۳. درباره این کتاب نک:

Gimaret 1976, p. 286 No. 15; Gimaret 1984, p. 33 No. 15.

۴. درباره تفسیر او نک: تفسیر ابوعلی الجبائی (م ۳۰۳)، تحقیق خضر محمد نبها، بیروت، ۱۴۲۸/۲۰۰۷ و

Gwynne 1982; Gimaret 1994.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

الف، سطر ۱؛ ۲۹۵ الف، سطر ۱۱؛ ۲۹۵ ب، سطر ۶؛ ۲۹۶ ب، سطور ۲-۳؛ ۲۸۶ ب، سطر ۲۳؛ ۲۸۹ الف، سطر ۲۵؛ ۲۸۹ ب، سطر ۱۴؛ ۲۹۵ الف، سطر ۱۱؛ ۲۹۵ ب، سطر ۶؛ ۲۹۶ الف، سطر ۱۸) و خاصه کتاب‌های نقض الاراده (برگ ۱۵۵ الف، سطور ۱۱-۱۲) و البغدادیات (برگ ۲۰۰ ب، سطر ۱۷)؛ الجامع (برگ ۱۳۴ الف، سطر ۱۷) و الجامع الصغیر (برگ ۲۲۸ ب، سطر ۵)؛ ابو عبدالله بصری (متوفی ۳۶۹/۹۸۰) (برگ‌های ۷۵ الف، سطر ۲۱؛ ۱۳۴ الف، سطر ۹) و خاصه کتاب نقض الموجز او (برگ ۱۲۵ الف، سطر ۲) و در انتهای متن، قاضی القضاة عبدالجبار همدانی (برگ ۲۶۹ ب، سطر ۱۰؛ ۲۷۰ الف، سطر ۱۱؛ ۲۷۲ الف، سطر ۴) و خاصه کتاب المغنی او (برگ ۲۷۸ الف، سطور ۲۰-۲۱: قال فی موضع من باب التوبة من کتاب المغنی ...).

۱. درباره این کتاب نک:

Gimaret 1976, p. 325 No. 30; Gimaret 1984, p. 38 No. 30.

۲. درباره این کتاب نک:

Gimaret 1976, pp. 308ff NO.10; Gimaret 1984, pp. 36-37 NO.10.

۳. درباره کتاب الجامع الكبير و الجامع الصغير ابوهاشم، نک:

Gimaret 1976, pp. 313ff Nos. 14 and 15; Gimaret 1984, pp. 37-38 Nos. 14 and 15.

نویسنده گاهی به ابوعلی و ابوهاشم به عنوان الشیخنا (برگ‌های ۱۲۸ الف، سطر ۱۴، ۱۱ الف، سطر ۹، ۲۹۶ الف، سطر ۱۸) اشاره کرده است.

۴. ابورشید در اینجا از کتاب المغنی، ج ۱۴، ص ۳۱۹، سطور ۱۰-۱۴ نقل کرده است. در سراسر متن، ارجاعات بدون تصریح به منبع مثل شیوخنا (برگ‌های ۲۹ ب، سطر ۱۵، ۴۲ ب، سطر ۱۹، ۴۵ ب، سطر ۳، ۵۱ الف (حاشیه)، ۹۲ ب، سطر ۴، ۱۰۱ الف، سطر ۱۰، ۱۵۲ الف، سطر ۵، ۵۸ ب، سطر ۱۹، ۱۱۶ الف، سطر ۱۷، ۱۶۹ ب، سطر ۱۸، ۱۷۵ الف، سطر ۱، ۱۸۶ ب، سطر ۸، ۲۲۴ الف، سطر ۱۱، ۲۴۹ ب، سطر ۱۴، ۲۸۶ الف، سطر ۴، ۲۹۵ ب، سطر ۱۷)، مشایخنا (برگ ۲۷۷ الف، سطر ۱۱)، الشیوخ (برگ ۱۳۴ الف، سطر ۲۱)، شیوخنا البغدادیون (برگ ۴۸ ب، سطور ۷-۸)، البغدادیون (برگ ۶۵ ب، سطر ۴)، اصحابنا (برگ‌های ۵۱ ب، سطر ۹، ۱۱۱ ب، سطر ۸، ۱۱۵ ب، سطر ۸، ۱۳۶ الف، سطر ۱، ۱۳۶ ب، سطر ۱۷، ۱۸۱ الف، سطر ۶، ۲۵۹ ب، سطر ۱۲، ۲۶۱ ب، سطر ۴)، اهل العدل و التوحید (برگ ۱۹۱ الف، سطر ۲۲)، اهل اللغة (برگ‌های ۲۴ ب، سطر ۱۷، ۲۵ ب، سطر ۲، ۴۵ ب، سطر ۵، ۱۴ الف، سطر ۱، ۵۲ ب، سطر ۲۱، ۹۷ ب، سطر ۵، ۱۰۳ ب، سطر ۱۸)، ۱۰۶ ب، سطر ۵، ۱۰۶ ب، سطر ۲۱، ۱۱۳ الف، سطر ۱۴ ذکرُوا اهل اللغة فی کتبهم، ۱۷۳ ب، سطر ۱۵، ۱۷۵ الف، سطور ۱۰-۱۱، ۱۷۵ الف، سطر ۱۹، ۱۷۵ ب، سطر ۱، ۱۷۶ الف، سطور ۱۳-۱۴، ۱۷۷ الف، سطر ۱۴، ۱۸۶ ب، سطر ۹، ۲۷۹ الف، سطر ۳-۴، ۲۸۴ ب، سطر ۱۵، ۲۸۸ ب، سطور ۱۷-۱۸)، المسلمون (برگ‌های ۳۰ ب، سطر ۷، ۴۲ ب، سطر ۹، ۴۲ ب، سطر ۲۱، ۹۶ الف، سطر ۴، ۱۰۱ الف، سطر ۴، ۱۰۱ الف، سطر ۷، ۱۱۶ الف، سطر ۱۷، ۱۶۷ الف، سطر ۱۸، ۱۸۳ ب، سطر ۱۰، ۲۷۱ ب، سطر ۱۴، ۲۷۲ الف، سطر ۱۳، ۲۹۳ الف، سطر ۱۳، ۲۹۳ الف، سطر ۲۱، ۲۹۵ ب، سطر ۷)، جماعة من المسلمین (برگ ۸۹ ب، سطر ۶)، السلف (برگ‌های ۴۴ ب، سطر ۱۵، ۵۰ الف، سطر ۶)، المفسرون (برگ ۴۴ ب، سطر ۱۷)، الفقهاء (برگ ۵۲ الف، سطر ۱۵)، الصحابه (برگ‌های ۵۳ ب، سطر ۲۱، ۲۶۷ ب، سطر ۱۰، ۲۹۰ الف، سطر ۷)، اصحاب اصلاح (برگ‌های ۶۰ الف، سطر ۹، ۲۶۳ ب، سطر ۱۹، ۲۶۵ ب، سطر ۱)، العقلاء (برگ‌های ۹۳ الف، سطر ۱۵، ۱۸۸ الف، سطر ۳)، اهل العلم (برگ‌های ۱۰۰ ب، سطر ۴، ۲۶۸ الف، سطر ۵)، المتکلمون (برگ‌های ۱۰۹ الف، سطر ۱۹، ۱۲۷ الف، سطر ۵، ۲۸۱ الف، سطر ۱۶)، اهل العربیه (برگ‌های ۱۱۲ الف، سطر ۱۵، ۲۷۸ الف، سطر ۲۲) ان اهل العربیه قد بینوا فی کتبهم)، العرب (برگ ۱۲۴ ب، سطر ۱۹)، اهل اللسان (برگ ۱۷۴ الف، سطر ۲۱)، اهل النحو (برگ ۲۸۳ الف،

مقایسه متن حاضر با کتاب المغنی قاضی عبدالجبار نشان می‌دهد که کتاب المغنی منبع اصلی ابورشید بوده؛ مهم‌ترین تفاوت میان دو متن آن است که ابورشید مطالبی را از المغنی برگزیده و ترتیب مجددی به آنها بر اساس ساختار کتاب خود داده؛ گاهی نیز جزئیات چندی را که در کتاب المغنی نیامده، به متن افزوده است.^۱ نمونه آمده در ادامه وابستگی ابورشید به منبعش را هویدا می‌کند و نشان می‌دهد که او تا چه حد به آن وابستگی و از آن استقلال داشته است. محتمل است که *مسائل الخلاف فی الاصول*، به عنوان تلخیصی از کتاب المغنی قاضی عبدالجبار تألیف شده باشد.

کتاب المغنی، ج ۸ (الكلام فی المخلوق)، ص ۲۵، سطر ۴- ص ۲۶، سطر ۱۲

فأما الاستدلال علی أن تصرف العبد فعله بالذم و المدح و حسن الأمر و النهی فقد اعتمد علیه شیخنا أبوعلی رحمه الله فی کتبه، و غیره من الشیوخ المتقدمین.

و ذکر شیخنا أبوهاشم رحمه الله أيضاً إلا أنه ربما أتبعه بأن قال: و إن کان الذی نعمته هو وقوع تصرفه بحسب قصده و إرادته و علمه و قدره، و ربما مضى علیه و لم يعترضه. و قد ذکر فی الجامع أن الاستدلال علی أن المتولد فعله بذلك لا یصح لأنه یجب أن یعلم أنه فعله أو لا. ثم نحکی بحسن الأمر به و النهی عنه و الذم و المدح علیه.

و الشیخ أبو عبد الله رحمه الله یقول: أنه یمكن أن یستدل به ثانیاً. فأما فی ابتداء الاستدلال علی أن تصرف زید فعله فلا یمكن و لا یقدح ذلك فی احتجاج الشیوخ بذلك علی المجبرة. لإنهم قصدوا به الی إبطال قولهم أن تصرف العبد فعل لله لأنه لا بد من القول بأن فعل الغیر یحسن أن یؤمر به و ینهی عنه. و ما علم أنه لیس بفعل له لا یحسن ذمه و مدحه علیه.

و إنما النظر فی التصرف الذی نحن فیه واقفون، هل یجوز أن یعلم أنه فعل لزید بالأمر و النهی و الذم و المدح، أم لا؟ فأما مع القطع علی أنه لیس بفعل له فلا إشکال أنه لا یحسن ذلك فیه.

و اعلم أن حسن الأمر و النهی و المدح و الذم لا یحصل العلم به، إلا و قد حصل العلم بتعلق تصرف العباد بهم و وقوعه بحسب قصدهم و دواعیهم من نفسه و غیره صح أن یعلم حسن الأمر و النهی و الذم و المدح فلهذا وجب تقدم ذلك العلم علیه. و متى علم ذلك صح أن یستدل به علی أن حادث من جهتهم بحسن الأمر و النهی و الذم و المدح، كما یصح أن یستدل علیه بوجوب وقوعه بحسب قصدهم، لأنه كما یعلم مفارقة تصرفه لتصرف غیره فی وقوعه بحسب قصده فکذلك یعلم مفارقتة له فی حسن ذمه و مدحه و أمره و نهیه. فیصح الاستدلال بكل واحد من الأمرین اذا حصل العلم بهما قبل العلم بأنه فعله.

فإن قیل: هلا قلت: إن العلم بحسبهما لا یحصل إلا بعد العلم بحدوث الفعل من جهته علی ما حکیتومه

سطر ۱۴)، اهل الصناعات (برگ ۲۸۸ ب، سطر ۲۱)، اهل الحدیث (برگ ۲۹۳ ب، سطر ۵).

۱. به عنوان مثال نک: برگ‌های ۴۵ به بعد = مغنی، ج ۴، ص ۱۶۲ به بعد؛ برگ ۴۶ الف، سطور ۱۶ به بعد = مغنی، ج ۴، ص ۱۷۶ به بعد، برگ ۴۹ الف، سطور ۹ به بعد = مغنی، ج ۴، ص ۱۹۷ به بعد، برگ ۴۹ ب، سطور ۱۰ به بعد = مغنی، ج ۴، ص ۱۹۹ به بعد، برگ ۵۰ الف به بعد = مغنی، ج ۴، ص ۲۰۷ به بعد، برگ ۵۲ ب = مغنی، ج ۴، ص ۲۲۶، برگ ۱۵۴ ب به بعد = مغنی، ج ۸، ص ۱۴۳ به بعد، برگ ۱۵۵ الف به بعد = مغنی، ج ۸، ص ۱۴۴ به بعد.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

عن أبي هاشم رحمه الله وصحة ذلك تبطل ما ذكرتموه من صحة الاستدلال به، لأنه يؤدي الى أن يستدل بالشيء على ما يعلم قبله....

مسائل الخلاف فی الاصول شماره ۶۹۶، برگ ۱۳۴ الف، سطر ۱۳-۱۳۴ ب، سطر ۱۳ (از مسأله فی این العباد محدثون لتصرفهم)

نسخه خطی حاضر دومین متن باقی مانده از آثار ابورشید نیشابوری است که وثاقت آن نیز کاملاً ثابت شده است. بر خلاف کتاب المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین مشتمل بر مباحث کلامی بیشتری است و می توان آن را اثری نظام مند در بیان اعتقادات به حساب آورد. همچنین کتاب حاضر تنها به فزونی افق دید ما نسبت به اندیشه های کلامی ابورشید محدود نمی گردد و از آنجا که مبتنی بر بخش هایی با اهمیت از کتاب المعنی قاضی عبدالجبار است، می تواند بر دانش ما درباره آن بخش هایی از کتاب المعنی که باقی نمانده، بیفزاید.^۱

پیوست اول

فهرست مطالب نسخه خطی مکتبه الاوقاف جامع کبیر، شماره ۶۹۶:

مسئله فی أن الله تعالى لا يجوز ان يكون عالم بعلم قديم (برگ ۱ ب)

دلیل آخر (برگ ۴ الف)؛ دلیل آخر (برگ ۵ ب)؛ دلیل آخر (برگ ۸ ب)؛ دلیل آخر (برگ ۸ ب)؛ دلیل آخر (برگ ۹ الف)؛ دلیل آخر (برگ ۱۰ ب)؛ دلیل آخر (برگ ۱۱ الف)؛ دلیل آخر (برگ ۱۱ الف).

ذکر الکلام فی جمل من شبهاتهم و الجواب عنها (برگ ۱۱ الف)

شبهة اخرى (برگ ۱۳ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۴ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۶ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۶ ب)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۷ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۷ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۸ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۸ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۸ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۱۸ ب).

مسئله فی أن الله تعالى ليس بجسم (برگ ۱۹ ب)

دلیل آخر (برگ ۲۱ الف)؛ دلیل آخر (برگ های ۲۱ ب-۲۲ الف)؛ دلیل آخر (برگ ۲۲ الف)؛ دلیل آخر (برگ ۲۲ ب)؛ دلیل آخر (برگ ۲۲ ب)؛ دلیل آخر (برگ ۲۵ ب).

ذکر جمل من شبهاتهم و الجواب عنها (برگ ۲۵ ب).

مسئله فی أن القديم تعالى لا يجوز ان يكون في مكان (برگ ۲۷ ب)

دلیل آخر (برگ ۲۸ الف)؛ دلیل آخر (برگ ۲۸ الف)؛ دلیل آخر (برگ ۲۸ ب)؛ دلیل آخر (برگ ۳۰ ب).

ذکر الکلام على شبهة لهم (برگ ۳۰ ب).

مسئله فی أن الله تعالى لا يجوز ان يرى بالابصار (برگ ۳۱ ب)

۱. مؤلفان مقاله حاضر اکنون در حال تصحیح انتقادی نسخه خطی صنعاء هستند.

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

دليل آخر (برگ ۳۷ب)؛ دليل آخر (برگ ۳۹ الف)؛ دليل آخر (برگ ۴۱ ب)؛ دليل آخر (برگ ۴۵ب).
ذكر الكلام في جمل من شبهاتهم في هذه المسئلة و الجواب عنها (برگ ۴۶ الف)
شبهة لهم (برگ ۴۶ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۴۷ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۴۸ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۴۹ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۵۱ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۵۱ ب)؛ شبهة اخرى (برگ ۵۲ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۵۲ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۵۲ ب).
مسئلة في أن الله لا يجوز ان يدرك بحاسة سادسة على ما يكون عن ضرار (برگ ۵۴ الف)
مسئلة في ابطال ما ذهب اليه ضرار أن لله تعالى مائية لا يعلمه الا هو (برگ ۵۴ ب)
الكلام في التعديل و التجوير (برگ ۵۵ الف)
مسئلة في أن الله تعالى قادر على ما لو فعله كان قبيحاً (برگ ۵۵ الف)
دليل آخر (برگ ۵۵ب)؛ دليل آخر (برگ ۵۶ الف)؛ دليل آخر (برگ ۵۶ الف)؛ دليل آخر (برگ ۵۶ ب)
شبهة لهم (برگ ۵۶ب)
مسئلة في ان الله تعالى لا يجوز ان يختار القبيح (برگ ۵۷ الف)
دليل آخر (برگ ۶۰ الف)؛ دليل آخر (برگ ۶۱ الف)
مسئلة في أن القبيح لا يجوز ان يقبح بحال ترجع الى فاعله من كونه محدث و مجاب (؟) و لا يقبح لوجود النهي (برگ ۶۱ الف)
مسئلة في ان الله تعالى لا يجوز ان يألم الاطفال الا و يضمنون العوض عليه (برگ ۶۲ ب)
مسئلة على اصحاب التناسخ في قولهم ان الآلام لا تحسن الا اذا كانت مستحق (برگ ۶۳ ب)
مسئلة في حسن تكليف من يعلم انه يكفر (برگ ۶۴ الف)
دليل آخر (برگ ۶۴ب)
مسئلة في ان تكليف من يعلم انه يكفر نعمة و احسان كما انه حسن و حكمة (برگ ۶۸ ب)
الكلام في الارادة (برگ ۷۰ الف)
مسئلة في ان الله تعالى لا يجوز ان يكون مرید لنفسه (برگ ۷۰ الف)
دليل آخر (برگ ۷۳ الف)؛ دليل آخر (برگ ۷۶ الف)؛ دليل آخر (برگ ۷۷ الف)؛ دليل آخر (برگ ۷۷ الف)؛
دليل آخر (برگ ۷۷ ب)؛ دليل آخر (برگ ۷۷ ب)
ذكر جمل من شبهتهم في هذه المسئلة و الجواب عنها (برگ ۷۸ الف)
شبهة لهم (برگ ۷۸ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۷۹ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۸۰ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۸۰ ب)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۸۱ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۸۱ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۸۲ الف)؛ شبهة اخرى لهم (برگ ۸۲ ب)
مسئلة في أن الاراده و الكراهه لا تتعلقان بأن لا يكون الشيء و أن ارادة الشيء لا تكون كراهه لصدده و لا كراهه له ان لا تكون (برگ ۸۲ ب)
دليل آخر (برگ ۸۳ب)؛ دليل آخر (برگ ۸۳ب)؛ دليل آخر (برگ ۸۳ب)

مسئله فی أن الله تعالى لا يجوز ان يريد القبيح و المباح (برگ ۸۴ب)
دلیل آخر (برگ ۸۵الف)؛ دلیل آخر (برگ ۸۶الف)؛ دلیل آخر (برگ ۸۶الف)؛ دلیل آخر (برگ ۸۶الف)؛
دلیل آخر (برگ ۸۶الف)؛ دلیل آخر (برگ ۸۶ب)؛ دلیل آخر (برگ ۸۷الف)؛ دلیل آخر (برگ ۸۷ب)؛ دلیل
آخر (برگ ۸۸ب)

ذکر جمل من شبهاتهم و الجواب عنها (برگ ۸۸ب)
شبهة لهم (برگ ۸۸ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۳الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۴الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۴الف)؛
شبهة أخرى لهم (برگ ۹۵الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۵ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۶الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۶الف)؛
شبهة أخرى لهم (برگ ۹۶ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۷الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۷الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۸الف)؛
شبهة أخرى لهم (برگ ۹۸ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۹الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۹۹الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۰۱الف)

الكلام فی القرآن (برگ ۱۰۱ب)
مسئله فی أن الكلام ما له نظام مخصوص من الحروف (برگ ۱۰۱ب)
دلیل آخر (برگ ۱۰۲الف)
مسئله فی أن المتكلم انما يكون متكلم لانه فعل الكلام (برگ ۱۰۴الف)
مسئله فی أن الله تعالى يا يجوز ان يكون متكلم لنفسه (برگ ۱۰۸الف)
مسئله فی ابطال القول بأنه تعالى متكلم بكلام قديم (برگ ۱۱۱الف)
ذکر جمل من شبهاتهم و الجواب عنها (برگ ۱۱۴ب)
شبهة لهم (برگ ۱۱۴ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۱۹ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۲۳ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۲۴ب)؛
شبهة أخرى لهم (برگ ۱۲۶ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۲۷الف)

الكلام فی المخلوق (برگ ۱۲۷ب)
مسئله فی ان العباد محدثون لتصرفهم (برگ ۱۲۷ب)
دلیل آخر (برگ ۱۳۳ب)؛ دلیل آخر (برگ ۱۳۴الف)؛ دلیل آخر (برگ ۱۳۶ب)
مسئله فی أن تصرف النائب فله (برگ ۱۳۹الف)
دلیل آخر (برگ ۱۳۹الف)؛ دلیل آخر (برگ ۱۳۹الف)؛ وجه آخر (برگ ۱۴۰ب)
مسئله فی أن قدره لا تتعلق بالشيء الا على وجه الاحداث (برگ ۱۴۱الف)
دلیل آخر (برگ ۱۴۲الف)؛ دلیل آخر (برگ ۱۴۲الف)؛ دلیل آخر (برگ ۱۴۲ب)
مسئله فی استحالة كون المقذور الواحد مقذور لقادرين (برگ ۱۴۳الف)
دلیل آخر (برگ ۱۴۴ب)؛ دلیل آخر (برگ ۱۴۶ب)؛ دلیل آخر (برگ ۱۴۷الف)؛ دلیل آخر (برگ ۱۴۹الف)؛
دلیل آخر (برگ ۱۵۰الف)

ذکر جمل شبهاتهم فی هذا المسئلة و الجواب عنها (برگ ۱۵۰الف)
شبهة لهم (برگ ۱۵۰الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۵۴الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۵۴ب)

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

مسئله فيما يلزم من اضافة افعال العباد الى الله تعالى من الفساد (برگ ۱۵۵ الف)
وجه آخر من الالزام (برگ ۱۵۸ الف)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۵۹ ب)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۶۰ الف)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۶۱ ب)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۶۷ ب)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۶۹ ب)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۷۱ ب)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۷۲ الف)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۷۲ ب)؛ وجه آخر من الالزام (برگ ۱۷۳ ب)

ذكر جمل من شبهاتهم في المخلوق و الجواب عنها (برگ ۱۷۷ ب)
شبهة لهم (برگ ۱۷۷ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۷۹ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۰ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۱ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۱ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۲ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۲ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۳ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۳ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۴ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۴ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۶ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۷ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۷ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۷ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۸ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۱۸۸ الف)

مسئله في أن القدرية هم المجبرة (برگ ۱۸۹ ب)
دليل آخر (برگ ۱۹۰ الف)؛ دليل آخر (برگ ۱۹۱ الف)
شبهة أخرى لهم (برگ ۱۹۱ ب)
الكلام في التوحيد (برگ ۱۹۲ ب)
مسئله في ان احدنا يجوز ان يفعل في غيره (برگ ۱۹۲ ب)
دليل آخر (برگ ۱۹۳ الف)؛ دليل آخر (برگ ۱۹۹ الف)؛ دليل آخر (برگ ۱۹۹ الف)؛ دليل آخر (برگ ۱۹۹ ب)؛ دليل آخر (برگ ۱۹۹ ب)؛ دليل آخر (برگ ۱۹۹ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۰۰ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۰۳ الف)

ذكر جمل من (الكلام في) شبهاتهم و الجواب عنها (برگ ۲۰۳ الف)
شبهة أخرى لهم (برگ ۲۰۷ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۰۸ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۰۸ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۰۹ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۱۰ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۱۲ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۱۳ الف)
الكلام في الاستطاعة (برگ ۲۱۳ الف)
مسئله في أن من حق القادر على الشيء ان يكون قادر على جنس ضده اذا كان له ضد (برگ ۲۱۳ الف)
دليل آخر (برگ ۲۱۴ الف)؛ دليل آخر (برگ ۲۱۴ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۱۷ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۱۹ الف)؛ دليل آخر (برگ ۲۱۹ ب)

ذكر الكلام في شبهاتهم (برگ ۲۲۰ الف)
شبهة لهم (برگ ۲۲۰ الف)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۲۲ ب)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۲۳ ب)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۲۳ ب)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۲۴ ب)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۲۴ ب)

مسئله فی ان القدر لا يجوز ان تكون موجبه (برگ ۲۲۵ب)
مسئله فی ان القدر متقدمه لمقدورات (برگ ۲۲۶الف)
دلیل آخر (برگ ۲۲۷الف): دلیل آخر (برگ ۲۲۷الف): دلیل آخر (برگ ۲۲۷الف): دلیل آخر (برگ ۲۲۷الف):
۲۳۱ب): دلیل آخر (برگ ۲۳۲الف): دلیل آخر يتلوه فی الجزء السابع عشر (برگ ۲۳۴الف): بسم الله
الرحمن الرحيم الحمد لله الواحد العدل // دلیل آخر (برگ ۲۳۴ب): دلیل آخر (برگ ۲۳۴ب): دلیل آخر (برگ ۲۳۴ب)
۲۳۴ب)

ذکر شبهاتهم (برگ ۲۳۵الف)

شبهة أخرى (برگ ۲۳۶الف): شبهة أخرى (برگ ۲۳۶ب): شبهة أخرى (برگ ۲۳۷الف): شبهة أخرى (برگ ۲۳۷ب):
(برگ ۲۳۷ب): شبهة أخرى (برگ ۲۳۸الف): شبهة أخرى (برگ ۲۳۸الف): شبهة أخرى (برگ ۲۳۸ب):
شبهة أخرى (برگ ۲۳۸ب): شبهة أخرى (برگ ۲۴۰الف): شبهة أخرى (برگ ۲۴۰ب): شبهة أخرى (برگ ۲۴۰ب):
۲۴۰ب): شبهة أخرى (برگ ۲۴۱الف): شبهة أخرى (برگ ۲۴۱الف): شبهة أخرى (برگ ۲۴۱الف): // و يتلوه
فی الجزء الذى يليه فصل يتصل بذلك و الحمد لله وحده و صلى الله على رسوله سيدنا محمد النبى و آله
الطيبين الطاهرين و سلم (برگ ۲۴۳الف) // فصل يتصل بذلك (برگ ۲۴۳الف)

مسئله فى قبح ما لا يطاق (برگ ۲۴۴الف)

مسئله فى ابطال ما يذهبون اليه فى البدل (برگ ۲۴۹ب)

دلیل آخر (برگ ۲۵۰الف): دلیل آخر (برگ ۲۵۰الف): دلیل آخر (برگ ۲۵۰الف): دلیل آخر (برگ ۲۵۰ب):
دلیل آخر (برگ ۲۵۰ب): دلیل آخر (برگ ۲۵۰ب) // يتلوه ذكر جمل من شبهاتهم و الحمد لله وحده و صلى
الله على محمد و آله الطاهرين و سلم عليه و عليهم اجمعين (برگ ۲۵۱ب)

ذکر جمل من شبهاتهم (برگ ۲۵۱ب)

شبهة أخرى (برگ ۲۵۳ب): شبهة أخرى (برگ ۲۵۷الف)

مسئله فى الرزق (برگ ۲۵۷ب)

مسئله فى تحليل المكاسب (برگ ۲۵۷ب)

مسئله فى الآجال (برگ ۲۵۸ب)

مسئله فى وجوب اللطف على الله تعالى (برگ ۲۵۹ب)

دلیل آخر (برگ ۲۶۲الف) // يتلوه فى الجزء الذى يليه من الكلام فى اللطف فان قيل و الحمد لله وحده
و صلى الله على رسوله سيدنا محمد و آله و سلم (برگ ۲۶۲الف)

الكلام فى شبهاتهم و الجواب عنها (برگ ۲۶۳ب)

شبهة لهم (برگ ۲۶۳ب): شبهة أخرى (برگ ۲۶۶الف): شبهة أخرى (برگ ۲۶۶الف): شبهة أخرى (برگ ۲۶۶ب):
۲۶۶ب): شبهة أخرى (برگ ۲۶۷الف): شبهة أخرى لهم (برگ ۲۶۷ب): شبهة أخرى لهم (برگ ۲۶۷ب):
شبهة أخرى لهم (برگ ۲۶۷ب): شبهة أخرى لهم (برگ ۲۶۸الف)
الكلام فى الوعيد (برگ ۲۶۸ب)

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

- مسئله في ان العقاب يستحق على المعاصي على سبيل الدوام (برگ ۲۶۸ ب)
- يتلوه في الجزء الذي يليه دليل آخر (برگ ۲۷۰ ب) // باسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الواحد العدل //
- دليل آخر (برگ ۲۷۰ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۱ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۲ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۳ الف)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۳ الف)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۳ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۴ الف)
- مسئله في ان الفساق يدخلون النار (برگ ۲۷۷ الف)
- دليل آخر (برگ ۲۷۸ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۸ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۸ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۹ الف)؛ دليل آخر (برگ ۲۷۹ الف)
- ذكر الكلام في شبهة المخالفين في هذه المسألة و الجواب عنها (برگ های ۲۷۹ ب - ۲۸۰ الف)
- شبهة أخرى (برگ ۲۸۰ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۸۰ ب)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۸۱ الف)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۸۱ ب)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۸۲ ب)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۸۳ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۸۴ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۸۵ الف)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۸۵ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۸۶ الف) // يلتوه فصل يتصل بذلك و الله اعلم بالصواب و اليه المرجع و المآب و السلام و رحمة الله و بركاته (برگ ۲۸۷ ب)
- مسئله في عذاب القبر (برگ ۲۸۷ ب)
- الكلام في المنزلة بين المنزلتين (برگ ۲۸۸ ب)
- مسألة في جواز نقل الاسم من لغة الى دين (برگ ۲۸۸ ب)
- مسئله في أن النقل قد وقع (برگ ۲۸۹ الف)
- دليل آخر (برگ ۲۸۹ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۸۹ ب)؛ دليل آخر (برگ ۲۸۹ ب)
- مسئله في ابطال قول الخوارج (برگ ۲۹۰ الف)
- دليل آخر (برگ ۲۹۰ الف)؛ دليل آخر (برگ ۲۹۰ الف)؛ دليل آخر (برگ ۲۹۰ الف)
- شبهة لهم (برگ ۲۹۰ الف)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۹۰ الف)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۹۰ ب)؛ شبهة أخرى (برگ ۲۹۱ الف)
- مسئله في أن فساق اهل الصلاة لا يجوز ان يوصفون بالمنافق (برگ ۲۹۱ ب)
- شبهة (برگ ۲۹۱ ب)
- مسئله في ابطال القول بأن من يرتكب الكبائر من اهل الصلاة كافر (برگ ۲۹۲ الف)
- مسئله في أن الايمان و الدين سواء و كذلك الاسلام (برگ ۲۹۳ الف)
- دليل آخر (برگ ۲۹۳ الف)
- مسئله اذا لم نعلم ذلك هل نقول انا مؤمنون ان شاء الله (برگ های ۲۹۳ الف - ب)
- مسئله في صحة القول بأن الايمان يزيد و ينقص (برگ ۲۹۴ ب)
- شبهة لهم (برگ ۲۹۴ ب)؛ شبهة أخرى لهم (برگ ۲۹۵ ب)
- الكلام في الامر بالمعروف و النهي عن المنكر (برگ ۲۹۵ ب)
- مسئله في حكم الدارين (برگ ۲۹۶ الف)

پیوست دوم

تصحیح اجازه مندرج در برگ‌های ۲۹۷ الف- ب

قال الشيخ العالم الفقيه سديد الدين عمرو بن جميل بن ناصر النهدي أدام الله سعاده:

استخرت الله سبحانه و أجزت لمولانا أمير المؤمنين و إمام المسلمين عليه و على آياته السلام، و كذلك أجزت لمحمد بن أحمد بن علي بن الوليد و لغيره من المسلمين أن يرووا عني ما يجوز لي روايته سماعاً و إجازةً و مناولةً و قراءةً على الشيوخ و مكاتبةً، و جميع ما لي فيه حق الرواية من ذوى العلم على اختلاف أصنافها بالشرائط المرعية المأخوذة في هذا الباب على أرباب الرواية و النقل، و تلفظت لهم بالإجازة مفتوحاً على كرمهم العميم و خلقهم الكريم أن يمدوني بالدعوات الصالحة، حاضرأ كنت عندهم أو غالباً، و أن لا ينسوني عند بعد العميد (?) و لا يطرحوني جانباً و الله تعالى يمنحني بقبولهم إياي و إقبالهم على و إسدائهم الجميل إليّ.

و اتفق للملوك الداعي عمرو بن جميل بن ناصر النهدي تحرير هذه الأسطر ضحوه النهار من يوم الإثنين الثالث من شهر ربيع الآخر سنة ست و ستمائة بهجرة قطابر^۲ حرسها الله تعالى بالصالحين من عباده. فمن جملة ما حصل سماعه لعمرو بن جميل بن ناصر النهدي أصلح الله شأنه كتاب جلاء الأبصار في تأويل الأخبار.^۴ قال عمرو بن جميل: هذا قرائه بتمامه ببلدة شادياخ بنيسابور^۵ على أستاذي السيد الإمام مفخر الأنام الصدر الكبير العالم^۶ مجلد الملة و الدين افتخار^۷ آل^۸ طه و يسم ملك الطالبية شمس آل رسول الله أستاذ^۹ جميع الطوائف الموافق منهم و المخالف قبله الفرق تاج الشرف يحيى بن إسماعيل بن علي الحسيني^{۱۰} برد الله مضجعه و نور مهجعه. قال: أخبرنا به عمي السيد الإمام الزاهد الحسن بن علي العلوي^{۱۱}

۱. و أن لا: و لا، + أن، إضافة فوق السطر.

۲. درباره قطابر، مكاني كه در استان صعده قرار دارد، نك: حجرى، چاپ چهارم، ۲۰۰۹/۱۴۳۰، ج ۲، ص ۶۵۵؛ اكوع، ۲۰۰۳/۱۴۲۴، ج ۳، ص ۱۶۸۸-۱۶۹۲.

۳. بخش‌هایی از بند چهارم را شهاری ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۴۰ سطور ۵-۷، همو، ج ۳، ص ۱۲۱۰، سطور ۳-۶ نقل کرده است.

۴. جلاء الابصار في تأويل (يا متون) الاخبار نوشته حاكم جشمى. نك:

Madelung 1987, English introduction, p. 18 (No. iv); Schwarb (forthcoming), No. 246.

۵. درباره شادياخ نك: ۱۲۷، ۸۰-۷۹، ۱۹۷۲، Bulliet.

۶. العالم + العامل، مطلع البدور.

۷. افتخار: و افتخار، مطلع البدور.

۸. آل: -، مطلع البدور.

۹. أستاذ: إسناده، طبقات الزيدية الكبرى.

۱۰. يحيى بن اسماعيل بن علي بن احمد حسيني (م پس از ۱۲۰۳/۶۰۰-۱۲۰۴). نك: شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۳، ص ۱۲۰۹-۱۲۱۰، شرح حال شماره ۷۶۸.

۱۱. نك: ابن ابى الرجال، ۲۰۰۴، ج ۲، ص ۶۵، شرح حال شماره ۴۰۴؛ شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۰۹-۳۱۰، شرح حال شماره ۱۷۰.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

رحمه الله^۱ قال: أخبرنا به الشيخ الإمام علي بن حمك المغشي^۲ رحمه الله عن مصنفه، في أوائل جمادى الأولى سنة سبع و تسعين و خمسمائة.

^۳ و منها كتاب الأمالی للسید الإمام الناطق بالحق أبی طالب الهارونی^۴ قدس الله روحه. قال عمرو بن جمیل: هذا قراته بتمامه علی أستاذی و شیخی المقدم ذكره بشاذیخ نيسابور في غرة المحرم سنة ثمان و تسعين و خمسمائة، و هو يروى عن عمه السيد الإمام الزاهد الحسن بن علي الحسيني الجويني.

^۵ و منها الصحيفة الكاملة المنسوبة إلى زين العابدين^۶ عليه السلام. قال عمرو بن جمیل: هذه قراتها بتمامها علی أستاذی بشاذیخ نيسابور، و هي سماع له عن أبيه في غرة شهر المحرم سنة ثمان و تسعين و خمسمائة.

^۷ و منها الصحيفة الرضوية المنسوبة إلى علي بن موسى الرضى^۸ عليه السلام، و هي سماع له عن عمه السيد الإمام الزاهد الحسن بن علي الحسيني أيضاً بروايته عن الشيخ الإمام عثمان بن إسماعيل^۹ عن الشيخ الإمام الزاهد علي بن الحسن الصندلي^{۱۰} رحمهم الله في تاريخ شهر المحرم سنة ثمان^{۱۱}.

۱. رحمه الله: + عليه (مشطوب).

۲. علي بن حمك بن ابراهيم بن الحسين بن حمك البيهقي المغشي. نك: بيهقي، ۱۹۸۲/۱۳۶۱، ص ۱۵۱.

۳. بخش‌هایی از بند پنجم را شهاری ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۴۰، سطور ۷-۸ نقل کرده است.

۴. كتاب الامالی نوشته الناطق بالحق ابوطالب يحيى بن الحسين بن الهارون البطحاني (م ۱۰۳۳/۴۲۴) است. نك: Kohlberg 1992, pp.110-111, No. 29.

۵. بخش‌هایی از بند ششم را شهاری ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۴۰، سطور ۸-۹ آورده است.

۶. الصحيفة الكاملة (یا الصحيفة السجادية) از علي بن الحسين زين العابدين (م ۷۱۲/۹۴ یا ۷۱۳/۹۵). بنگرید به: Kohlberg 1992, pp.322-323, no.522; Modarressi 2003, pp.34-35.

۷. بخش‌هایی از بند هفتم را ابن ابی الرجال، ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۳۸۱؛ شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۰۹، سطور ۵-۶، همو، ج ۲، ص ۸۴۰، سطور ۹-۱۰ نیز نقل کرده‌اند.

۸. صحيفة الرضا از علي بن موسى الرضا (م ۸۱۸/۲۰۳). بنگرید به:

Kohlberg 1992, p.323, No.523.

۹. در جایی دیگر مطلب خاصی درباره وی در دست نیست. بر اساس نوشته ابن ابی الرجال ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۳۸۱ نام او عمرو بن اسماعیل با عمر بن اسماعیل است.

۱۰. الصندلی: الصیدلی، مطلع البدور؛ العبدلی، طبقات الزیدیه الکبری. الزاهد علی بن الحسن بن علی الصندلی النيسابوری الحنفی (متوفی ۹۹۴/۳۸۴-۹۹۵). بنگرید به: طبری، ۱۹۹۹/۱۴۲۰-۲۰۰۰، ص ۶۹؛ طبرسی، ۱۹۹۴/۱۴۱۵-

۱۹۹۵، ج ۱، ص ۲۲۰؛ ابن ابی الوفاء القرشی، ۱۹۱۳/۱۳۳۲-۱۹۱۴، ج ۱، ص ۳۵۷-۳۵۹؛ ذهبی، ۱۹۸۸، ج ۲۳، ص

۱۲۹-۱۳۰؛ فارسی، ۲۰۰۵/۱۳۸۴، ص ۳۰۵-۳۰۶؛ ابراهیم بن محمد الصریفینی، ۱۹۹۳، شرح حال شماره ۱۳۲۴.

۱۱. ثمان: ثمان و تسعين و خمسمائة، طبقات الزیدیه الکبری.

^۱ و منها کتاب نهج البلاغة^۲ و كذلك خطبة الوداع^۳. و مات رحمه الله و لم يكتب السماع فكان أمر الله هو المطاع. و كان سماع هذين الكتابين أيضاً ببلدة شاذياخ بنيسابور في مدرسة الصدر المتقدم ذكره في الصفة الشريفة في شهر رمضان سنة ستمائة بقرأة الإمام الأجل الأعلّم الأفضل معين الدين تاج الإسلام و المسلمین افتخار الأفاضل و الأماثل في العالمين أحمد بن زيد بن علي الحاجي البيهقي^۴ بحضور الشيخ الإمام العالم^۵ الفاضل البارع منتجب الدين تاج الإسلام و المسلمین سيد النحاة و اللقراء سالم بن أحمد بن سالم البغدادي^۶ و لشيخ الواسطي و جماعة غيرهم وفقههم الله و إيانا لسلوك منهاج الدين و الاقتداء بالأبرار و الصالحين بحق محمد و آله أجمعين.

^۷ و منها كتاب الأمالي لأبي سعد إسماعيل بن علي بن الحسين السمان^۸. قال عمرو بن جميل: هذا قرأته بتمامه على الإمام العالم العابد^۹ الزاهد الورع التقى النقي^{۱۰} شهاب الدين عماد الإسلام و المسلمین مفتي الشريعة مقتدى علماء الشيعة إبراهيم بن إسماعيل بن إبراهيم الحياتي^{۱۱} بقرية الحى^{۱۲} من رستاق الرى سنة خمس و تسعين و خمسمائة. قال: أخبرنا به الشيخ الإمام العالم الزاهد تاج الدين علي بن أبي طالب

۱. بخش هایى از بند هشتم را ابن ابى الرجال، ۲۰۰۴، ج ۲، ص ۳۱۶؛ شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۴۰ سطور ۱۰-۱۳ نقل کرده اند.

۲. نهج البلاغه تدوین شریف رضی (م ۱۰۱۵/۴۰۶). نک:

Kohlberg, 1992, p.295, No.461; Modarressi 2003, pp.13-15.

۳. نک: نور الدين علي بن ابي بكر الهيثمي (۱۹۹۵)، ص ۷۹-۸۰؛ الخطيب البغدادي، ۱۹۹۷/۱۴۱۵، ج ۱۳، ص ۲۲۳. همچنين نک: علي بن حميد القرشي، ۱۹۸۷، ج ۱، ص ۳۳.

۴. نک: ابن ابى الرجال، ۲۰۰۴، ج ۱، ص ۲۹۹-۳۰۰. شرح حال شماره ۱۹؛ شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۰۳-۱۰۴. شرح حال شماره ۳۴؛ همو، ج ۱، ص ۱۲۰-۱۲۱. شرح حال شماره ۴۷.

۵. العالم: + العامل، مطلع البدور.

۶. م ۱۲۱۴/۶۱۱-۱۲۱۵. نک: منذرى، ۱۴۰۵/۱۹۸۴، ج ۲، ص ۱۳۷؛ ابن الفوطى، ۱۹۹۵/۱۴۱۶-۱۹۹۶، ج ۵، ص ۵۰۹-۵۱۰. شرح حال شماره ۵۵۹۲.

۷. بخش هایى از بند نهم را ابن ابى الرجال، ۲۰۰۴، ج ۱، ص ۱۳۸. شرح حال شماره ۱۷؛ شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۷. شرح حال شماره ۶؛ همو، ج ۲، ص ۸۴۱ سطور ۱-۳ نقل کرده اند.

۸. امالی نوشته ابوسعید اسماعیل بن علی بن الحسین السمان الرازی (م میان ۱۰۴۸/۴۴۰ و ۱۰۵۶/۴۴۷). نک: ابن ابی الرجال، ۲۰۰۴، ج ۱، ص ۵۷۵-۵۷۶. شرح حال شماره ۳۴۰؛ ذهبی، ۱۹۹۳/۱۴۱۳، ج ۱۷، ص ۵۵-۶۰. همچنين نک: Schwarb (forthcoming), No.321.

۹. العابد:-، مطلع البدور و طبقات الزيدية الكبرى.

۱۰. النقي: -، طبقات الزيدية الكبرى.

۱۱. الحياتي: الجياتي في الأصل، و التصحيح عن مطلع البدور و طبقات الزيدية الكبرى. نک: ابن ابى الرجال، ۲۰۰۴، ج ۱، ص ۶۶-۶۷. شرح حال شماره ۶؛ همو، ج ۱، ص ۱۳۸. شرح حال شماره ۱۷؛ شهاری، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۶-۶۷. شرح حال شماره ۶.

۱۲. الحى: الحى في الأصل، و التصحيح عن مطلع البدور و طبقات الزيدية الكبرى.

الأسداباذی. قال: أخبرنا به الشيخ الإمام العالم الزاهد أحمد بن حسكا بن بابا الأذوني^١. قال: أخبرنا به الشيخ الإمام العالم أبو الحسن طاهر بن الحسين السمان^٢. قال: أخبرنا الشيخ الإمام العم أبو سعيد إسماعيل بن علي بن الحسين السمان المصنف رحمهم الله أجمع.

^٣ و منها كتاب الشهاب في الأخبار للإمام أبي عبدالله القضاعي^٤ بإسناده إلى رسول الله صلى الله عليه. قال عمرو بن جميل: هذا سمعته بإسناده مع^٥ الإمام العالم الأجل الأغر الأخص الأشرف ركن الملء و الدين شيخ الإسلام و المسلمين اختيار الملوك و السلاطين مفتي الفريقين أفضى القضاة شرقاً و غرباً بعداً و قرباً رحمه الله رحمة واسعة و جزاه عنا و عن كافة المسلمين خيراً بشاذيخ نيسابور، و هو القاضي بها يومئذ و كان رحمه الله أستاذي في فنون شتى على^٦ الإمام الأجل الصدر العالم الكامل شمس الدين شيخ الإسلام و المسلمين وارث الأنبياء و المرسلين ذى البلاغات افتخار العالم رسول دار الخلافة العباسية عمر بن ابراهيم بن عثمان الواسطي التركستاني^٧ رحمه الله رحمه الأبرار و وقاه برحمته عذاب النار، و هو يرويه عن شيخه أبي الفتوح^٨ سعد بن أحمد البغدادي ثم الإسفرايني^٩ عن ابن خشاب^{١٠} عن القضاعي، و كذلك سمعت عنه الأربعين التي جمعها في فضائل أهل البيت و أربعين أخرى في نوع آخر و أربعين البلدان أيضاً التي جمعها شيخه أبوطاهر أحمد بن محمد بن سلفه حافظ الإسكندرية رضى الله عنه^{١١}، و ذلك في سلخ شهر رمضان

١. احمد بن الحسن بن ابي قاسم بابا. نك: ابن ابي الرجال، ٢٠٠٤، ج ١، ص ٢٩٢، شرح حال شماره ١٠٤؛ ياقوت، معجم البلدان، ج ٤، ص ٣٥٣-٣٥٤.

٢. متوفى پس از ١٠٨٩/٤٨٢-١٠٩٠ در ری. نك: شهاری ٢٠٠١/١٤٢١، ج ١، ص ٥٣٥، شرح حال شماره ٣١٨؛ سمعاني، ١٩٨٨/١٤٠٨، ج ٣، ص ٢٩٣.

٣. بخش های از بند دهم در المنصور بالله ١٩٨٦/١٤٠٦، ج ١، ص ١٥٧ نقل شده است.

٤. كتاب الشهاب نوشته ابو عبدالله محمد بن سلامه القضاعي الشافعي (م ١٠٢٦/٤٥٤) است. نك:

Kohlberg 1992, pp.332-333, No.546.

٥. مع: كذا في الأصل.

٦. علي: كذا في الأصل.

٧. متوفى در ١٢٠٥/٦٠٢. نك: ابن النجار البغدادي، ١٩٩٦/١٤١٧-١٩٩٧، ج ٥، ص ٧-٨؛ ابن الفوطي، ١٩٩٥/١٤١٦-١٩٩٦، ج ٢، ص ٤٧، شرح حال شماره ١٠٠٩ و همو، ج ٥، ص ٨٤، شرح حال شماره ٤٦٨٦.

٨. أبي الفتوح، مكرر في الأصل.

٩. سعد بن احمد بن اسماعيل السفرايني الصوفي (م ١١٦٧/٥٦٣-١١٦٨ در مصر). نك: ذهبي، ١٩٩٧/١٤١٧، ص ١٨٩-١٩٠.

١٠. هويت ابن خشاب چندان مشخص نیست. شخص محتمل ممکن است ابو محمد عبدالله بن احمد ابن خشاب (م ١١٧٢/٥٦٧) باشد. با این حال فاصله زمانی میان او و قضاعی (متوفی ١٠٦٢/٤٥٤) پذیرش چنین احتمالی را دشوار می سازد. این نیز محتمل است که فردی در سلسله اسناد نامش افتاده باشد.

١١. كتاب الأربعين المستغنى بتابعين ما فيه عن المعين المعروف بالأربعين البلدانية، املاء ابوطاهر احمد بن محمد سلفي اصفهاني، تحقيق ابوعبدالرحمان مسعود بن عبدالحميد سعدی (رياض، ١٩٩٧). درباره الأربعين البلدانية همچنين نك: كتاني، ١٤٠٢/١٩٨٢، ج ١، ص ١١١-١١٢، شماره ١٥. درباره ابوطاهر سلفي (متوفى ١١٨٠/٥٧٤) نك: Cl. Gilliot, "al-Silafi," The Envylopaedia of Islam. New Edition, IX, pp.607-609.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

المبارک من شهور سنه سبع و تسعين و خمسمائه و باقى مسموعاته و مؤلفاته و مناولاته و مکاتباته و منقولاته إجازةً. ذکر مشايخه المشهورين: يروى جميع مصنفات أبى حامد الغزالي عن سعيد بن أحمد بن على البغدادي عن الغزالي، و يروى البخارى عن خمسة طرق^٢، منها الطريق المشهورة عن أبى الوقت^٣ رحمه الله، و الطريق الأخرى عن أبى الفضل محمود بن أحمد^٤ شيخه قدس الله روحه عن طراد الزينبي^٥ عن الكشميهنى عن الفربرى^٦ عن البخارى، و يروى جميع مصنفات ابن سلفه أحمد بن محمد بن ابراهيم الإصبهاني حافظ الإسكندرية عنه. و شيوخه و مسموعاته أكثر من أن يحصى، و يروى عن سيد الآفاق و مقدم العراق أبى العلاء الحافظ العطار^٨ جميع رواياته و مؤلفاته عنه و لم يسمع و لم يجمع قبله مثله أحد. و يروى جميع مصنفات الإمام أبى سعد السمعاني^٩ و رواياته رضى الله عنه، عنه إجازةً و مكاتبةً. و يروى جميع مسموعات ابن شاتيل البيه البغدادى^{١٠} و كان قد نيف على المائة فى العمر و روى قبل الخمس المائة بعشر سنين. و يروى مجموعات الحميدى، منها الجمع بين الصحيحين^{١١} عن شيخه القاضى أبى طالب

١. يعنى استادان تركستانى.

٢. درباره روايت الجامع المسند الصحيح المختصر محمد بن اسماعيل بخارى (م ٢٥٦/٨٧٠) نك:

Brown ٢٠٠٧, pp.١٢٠ff.

٣. ابوالوقت سجزى (متوفى ١١٥٨/٥٥٣-١١٥٩). نك: ذهبى، ١٤١٣/١٩٩٣، ج ١٠، ص ٣٠٣-٣١١.

٤. خطيب الموصول ابوالفضل عبدالله بن احمد طوسى بغدادى موصلى شافعى (م ١١٨٢/٥٧٨-١١٨٣). نك: ذهبى،

١٤١٣/١٩٩٣، ج ٢١، ص ٨٧-٨٩.

٥. طراد بن محمد زينبي (م ١٠٥٩/٤٥١-١٠٦٠). نك: ذهبى، ١٤١٣/١٩٩٣، ج ١٩، ص ٣٧-٣٩.

٦. ابوالهيثم محمد بن مكى كشميهنى (م ٩٩٩/٣٨٩). نك: ذهبى، ١٤١٣/١٩٩٣، ج ١٦، ص ٤٩١-٤٩٢؛ سلفى،

١٤١١/١٩٩١، ص ٧٩، ١٢٤-١٢٥. همچنين نك:

Brown 2007, p.121.

٧. ابوعبدالله محمد بن يوسف فربرى (م ٩٣٢/٣٢٠). نك: سمعاني، ١٤٠٨/١٩٨٨، ج ٤، ص ٣٥٩؛ سلفى، ١٤١١/١٩٩١،

ص ٧٩، ١٢٥ و

Brown 2007, p.86 and passim.

٨. ابوالعلاء حسن بن احمد بن حسن بن احمد بن محمد بن سهل عطار همدانى (م ١١٧٣/٥٦٩). نك: احمد پاكچى،

«ابوالعلاء همدانى»، دائرة المعارف بزرگ اسلامى، ج ٦، ص ٢٥-٢٧؛

GAL, I, p.724; ibid, II, pp.975, 981.

٩. ابوسعيد عبدالكريم سمعاني (م ١١٦٦/٥٦٢). نك:

R. Sellheim, "al-Samani," The Encyclopaedia of Islam. New Edition, VIII, pp.1024-1025.

١٠. ابوالفتح عبيدالله بن عبدالله بن محمد بن نجاح بن شاتل (م ١١٨٥/٥٨١-١١٨٦). نك: ذهبى، ١٤١٣/١٩٩٣، ج

٢١، ص ١١٧-١١٨.

١١. الجمع بين الصحيحين تأليف ابوعبدالله محمد بن ابى النصر فتوح بن عبدالله حميدى (م ١٠٩٥/٤٨٨). نك:

Kohlberg 1992, pp.200-201, No.225.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

المحتسب^۱ عنه. و یروی جمیع مصنفات ابن سوار فی القراءات و الحدیث عن شیخه صدر الدین ابی الفتوح بن أحمد الإسفراینی رضی الله عنه. و یروی عن والده قدس الله روحه و هو یروی عن ابی سعید الخشاوندی و الأستریبادی و أحمد الخُلوانی و سمع قبل الخسمائیه. هذا الذی ذکره قدس الله روحه و نور ضریحه و لقد كان علامهً فی هذا الفن و فی غیره من الفنون.

^۲ و منها جمیع مسموعات العالم العامل الزاهد الصدر الفاضل الكامل عماد الملة و الدین شیخ الإسلام و المسلمین وراث الأنبیاء و المرسلین بقیة المشایخ سلطان المذكورین أفضل العصر أبوبکر بن علی بن ابی بکر بن عبدالجلیل بن الخلیل الفرغانی^۳، نزیل سمرقند و الخطیب بها یدیم الله علاه، و مستجازاته و مناولاته و قراءته علی الشیوخ و مکاتباته و جمیع ما له فی حق الروایة من فنون العلم و جمیع ما اتفق له نظمه و إسناده و جمعه و إملاؤه، کل ذلك إجازةً لعمرو بن جمیل هذا. فمن ذلك کتاب الصحیح للبخاری. قال أبوبکر الفرغانی هذا: قرأته^۴ بسمرقند علی والدی شیخ الإسلام برهان الأئمة عماد الدین سید الخطباء^۵ ابی الحسن علی بن ابی بکر بن عبدالجلیل^۶ تغمده الله برحمته. قال: أخبرنا به الإمام الزاهد أبو الفتح محمد بن عبدالرحمن بن ابی بکر بن عبدالله بن محمد بن ابی توبة الخطیب الکشمیهنی الصوفی^۷ فی خانقاهه بمرو، فی رجب سنة خمس و أربعین و خمسمائة. قال: أخبرنا الشیخ الصالح أبو الحسن محمد بن ابی عمران موسی بن عبدالله الصفار المروزی^۸. قال: أخبرنا أخبرنا أبو الهیثم^۹ محمد بن المکی بن محمد بن ابی زارع الکشمیهنی، قال: أخبرنا أبو عبدالله محمد بن یوسف بن مطر الفربری، قال: حدثنا ...

در اینجا متن اجازه در نسخه خطی پایان یافته، اما در مطلع البیور (ابن ابی الرجال، ج ۳، ص ۳۸۱-۳۸۲)

۱. ابوطالب محمد بن علی کنانی المعروف بابن ابی الازهر معدل واسطی (م ۱۱۸۳/۵۷۹-۱۱۸۴). نک: ذهبی، ۱۹۹۷/۱۴۱۷، ص ۵۲-۵۳.
۲. ابوطاهر احمد بن علی بن عبیدالله بن سوار بغدادی (م ۱۱۰۳/۴۹۶). نک: حسن صفری نادر، «ابن سوار»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۷۲۰-۷۲۱.
۳. بخش هایی از بند یازده در مجلی ۱/۱۴۲۲-۲۰۰۱/۲۰۰۲، ص ۳۷۹ به بعد نقل شده است.
۴. عبدالله بن علی بن ابی بکر بن عبدالجلیل فرغانی خطیب سمرقند (مقتول در ۱۲۱۹/۶۱۶-۱۲۲۰). نک: ابن فوطی، ۱۹۹۵/۱۴۱۶-۱۹۹۶، ج ۲، ص ۴۷-۴۸، شرح حال شماره ۱۰۱۰؛ ذهبی، ۱۹۹۷/۱۴۱۷، ص ۲۱۹-۲۲۰.
۵. قرأته: قرأ به تها (؟).
۶. سید الخطباء: سید الخطب.
۷. برهان الدین ابوالحسن علی بن ابی بکر بن عبد الجلیل فرغانی میرغیانی (م ۱۱۹۷/۵۹۳). نک: W. Heffening, "al-Marghinani," The Encyclopaedia of Islam. New Edition, VI, pp.557-558.
۸. متوفی در ۱۱۵۴-۱۱۵۳/۵۴۸. نک: ذهبی، ۱۹۹۳/۱۴۱۳، ج ۲۰، ص ۲۰۵۱-۲۰۵۲ و سمعانی، ۱۹۷۵، ج ۲، ص ۱۵۰-۱۵۲.
۹. در منابع سنی، نام وی به صورت یکنواختی ابوالخیر محمد بن ابی عمران (م ۱۰۷۸/۴۷۱-۱۰۷۹) ذکر شده است. نک: ذهبی، ۱۹۹۳/۱۴۱۳، ج ۲۰، ص ۲۵۲؛ ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۴، ص ۵۲.
۱۰. الهیثم: القاسم، الأصل.

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

و طبقات الزيدية الكبرى (شهرى، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۳، ص ۱۲۱۰، سطور ۷-۱۱) بندي ديگر از اجازه ابن جميل نقل شده است. در ادامه، متن را بر اساس مطلع البدور آورده و در پاورقى عبارتهای بدیل قراآت را بر اساس طبقات الزيدية الكبرى ذکر شده است.^۱

قال عمرو بن جميل بعد كلام من نحو هذا أعذب من الزلال و هو السحر إلا أنه حلال يدعو لشيخه الصدر يحيى بن إسماعيل جزاه الله خيراً^۲:

ما أعظم شأنه في العلم و في أمر الدين، و لقد استفدنا منه أشياء أخر ما لم نشفده^۳ من غيره، فجزاه الله أحسن جزاء^۴، و كان اتفاق ما أثبتته رضى الله عنه و أرضاه من كتبه لهذا الإجازة أخر يوم الاثنين^۵، و لأخر ذى القعدة سنة ستمائة بظاهر شاذياخ بنيسابور حرسها الله^۶ فى خانقاه القباب عمرها الله تعالى^۷، و هذه الإجازة التى تلتف بها ليست مقصورة على بعض دون بعض، بل هى لجميع من رغب فيها من المسلمين و الأشراف، و صلى الله على خير مبعوث من آل عبدمناف، و هذه زيد من كلام عمرو رحمه الله تعالى^۸.

بخش ديگرى از متن اصلى اجازه در كتاب الشافى المنصور بالله مانده است (ج ۱، ص ۱۵۵، سطر ۱۹- ص ۱۵۶، سطر ۳). بند اخير در طبقات الزيدية الكبرى (شهرى، ج ۲، ص ۸۴۰، شرح حال شماره ۵۲۹) نيز نقل شده است:

... و نحن نروى أيضاً البخارى بطريق يتصل بخمس طرق، فنقول: أخبرنا الفقيه العالم الموفق سيد الدين عمرو بن جميل النهدي، قال: أخبرنا السيد الإمام مفخر الأنام الصدر الكبير العالم العامل مجد الملة و الدين، افتخار آل طه و ياسين، ملك الطالبية، شمس آل الرسول، أستاذ جميع الطوائف، الموافق منهم و المخالف، قبله الفرق، تاج الشرف، يحيى بن إسماعيل بن على الحسينى برد الله مضجعه و نور مهجعه، قال: أخبرنا عمى السيد الإمام الزاهد الحسين (كذا) بن على العلوى رحمه الله تعالى، قال: أخبرنا السيد الإمام على بن حمك و رفعه إلى نهايته، و كذلك مجموعات الحميدى...

بخش ديگرى نيز از اجازه در طبقات الزيدية الكبرى (شهرى، ج ۳، ص ۱۲۰۹ و ج ۱، ص ۳۰۹ در ذيل

۱. جز اين، احمد بن سعد الدين مسورى (م ۱۰۷۹/۱۶۶۸) گفته كه ابن جميل پيش از آنكه متن اجازه را به صورت كامل تحرير كند، درگذشته است. نك: شهرى، ۲۰۰۱/۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۰۹. درباره مسورى نك: اكوع، ۲۰۰۳/۱۴۲۴، ج ۲، ص ۱۰۸۱-۱۰۸۳، شرح حال شماره ۳۲؛ و جيه ۱۹۹۹/۱۴۲۰، ص ۱۰۸-۱۱۱، شرح حال شماره ۸۲؛ سيد ۱۹۷۴ (مصادر تاريخ اليمن)، ص ۲۳۸، شماره ۲۳ و موسوى نژاد، ۲۰۰۵/۱۳۸۴، ص ۱۸۵.

۲. قال عمرو بن جميل... الله خيراً: ثم قال بعد ذكر كلام كثير، طبقات الزيدية الكبرى.

۳. ما لم نشفده: لم نستفد، طبقات الزيدية الكبرى.

۴. فجزاه الله أحسن جزاء: -، طبقات الزيدية الكبرى.

۵. آخر يوم الاثنين: -، طبقات الزيدية الكبرى (لكن فى نسخة ب: اتقان).

۶. حرسها الله: -، طبقات الزيدية الكبرى.

۷. عمرها الله تعالى: -، طبقات الزيدية الكبرى.

۸. و صلى الله على خير مبعوث من آل عبد مناف، و هذه زيد من كلام عمرو رحمه الله تعالى: انتهى، طبقات الزيدية الكبرى.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

شرح حال (۱۷۰) نقل شده است:

... یحیی بن إسماعیل بن علی بن أحمد ... الحسینی العلوی النیسابوری، السید الإمام العلامة. یروی عن عمه العلامة الحسین (کذا) بن علی بن أحمد الجوینی کثیراً من کتب الأئمة و غیرهم فمما سمعه علیه کتب الحاكم الجشمی کتبیہ الغافلین و جلاء الأبصار و السفینة و سمع علیه من کتبه الأئمة أمالی أبی طالب و صحیفه زین العابدین علی بن الحسین و صحیفه علی بن موسی الرضا و نهج البلاغه و أمالی السمان و صحیح البخاری و مجموعات الحمیدی و عمه أسند کل کتاب إلى مؤلفه.

پیوست سوم

توضیحات نسخه‌شناسی نسخه خطی گلاسر ۱۲

به توصیفات مختصر این نسخه خطی که ویلیام آلورات و مطلبی که مصححان متن (زیاده و سید، ص ۶-۲۲) آورده‌اند، جزئیات زیر را باید افزود:

عنوان نسخه در صفحه نخست (برگ ۱ الف) چنین آمده است: کتاب المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین، املاء الشیخ ابی رشید سعید بن محمد بن سعید النیسابوری - رحمه الله علیه - و همان عنوان در برگ ۱۹۳ الف آمده است. در سراسر نسخه، عنوان کتاب به صورت‌های مختلفی ذکر شده است: مسائل الخلاف بین ابی هاشم و بین البغدادیین (برگ های ۴۱ الف؛ ۱۰۷ الف؛ ۱۲۰ الف)؛ الخلاف بین ابی هاشم و البغدادیین (برگ های ۵۴ ب؛ ۶۸ الف؛ ۸۱ الف؛ ۱۸۱ الف)، الخلاف بین البغدادیین و البصریین (برگ های ۹۳ ب؛ ۱۳۳ الف؛ ۱۵۷ الف)، الخلاف بین ابی هاشم و بین ابی القاسم و اصحابه (برگ ۱۴۵ الف)، مسائل الخلاف بین ابی هاشم و ابی القاسم (برگ ۱۶۹ الف) و مسائل الخلاف بین البغدادیین و البصریین (برگ ۲۰۵ الف).

در صفحه عنوان، مطلب زیر نیز درج شده است:

نسخ لخزانة الفقیه العالم الفاضل جمال الدین / عمران بن الحسن بن ناصر الغُذری الهمدانی / الزیدی وقفه الله توفیق الصالحین بحق محمد و آله.

درباره عالم زیدی یمنی عمران بن حسن بن ناصر غُذری همدانی که با عالم زیدی یوسف بن ابی الحسن جیلانی لاهیجانی مکاتبه داشته و در حوالی ۱۲۳۰/۶۳۰ درگذشته است، نک: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۳، ص ۳۹۵-۳۹۷، شرح حال شماره ۹۷۶؛ شهراری، طبقات الزیدیة الكبرى، ج ۲، ص ۸۳۳-۸۳۹، شرح حال شماره ۵۲۷ و وجیه، ۱۹۹۹/۱۴۲۰، ص ۷۳۶-۷۳۷، شرح حال شماره ۸۰۱. همچنین نک:

پدر وی، حسن بن ناصر بن یعقوب بن عامر عذری شتوی (حیات اواخر قرن ششم / دوازدهم) کاتب امام عبدالله بن حمزه بوده است. برادرش مسعود بن حسن بن ناصر عذری دانسته است که برخی آثار را کتابت کرده، به عنوان مثال ابانة المنهاج فی نصیحة الخوارج تألیف جعفر بن احمد بن عبدالسلام (م ۱۱۷۷/۵۷۳-۱۱۷۸) که از کتابت نسخه در ۱۵ جمادی الاولی ۶۳۳/۲۶ ژانویه ۱۲۳۶ فراغت حاصل کرده است. نک: رقیحی ۱۹۸۴/۱۴۰۴، ج ۲، ص ۵۱۵.

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

درباره انتقال نسخه، عبارت تملك زير در برگ ۱ الف نسخه گلاسز (بر اساس ترتيب تاريخي) چنين است:

مالكه العبد الفقير إلى كرم الله / عمران بن الحسن بن ناصر بن يعقوب بن عامر / بن بحيم (?) بن محمد بن طاهر بن حبر (?) العذري الهمداني.

ثم صار إلى الفقير إلى كرم الله محمد بن الحسن بن الربن (?) / بالشراء الصحيح و اللفظ الصريح و نسأل الله المغفرة و الرضوان

ثم صار باللفظ الصحيح إلى بنته / سكينه [...]]

[قيمه ثمانية حروف]

۴- الحمد لله وحده / ثم صار إلى سيدنا / العلامة الفهامة يحيى بن يحيى بن محمد / بن حنش بالشراء الصحيح من / السيد جمال الدين علي بن الحسين بن علي بن الحسن / بما معه من الوكالة من الشريفة المطهرة / سكينه بنت حى السيد العلامة محمد بن / الحسن رحمه الله بثمان أقر الدافع بعرضه (?) قدره أربعة حروف بتاريخ شهر ربيع الآخر / عام اثنين و تسعين و ألف سنة / و كتب و شهد الفقير إلى الله تعالى صلاح بن علي / الجرباني وفقه الله تعالى شهد ذلك / محمد بن هادي مطر / شهد بما ذكر الفقير إلى الله سبحانه / أحمد بن عبدالله بن حنش وفقه الله.

درباره بنو حنش نك: اكوع، ۲۰۳/۱۴۲۴، ج ۲، ص ۱۰۰۳-۱۰۰۴؛ همو، ج ۳، ص ۱۳۰۹، ۱۳۱۱؛ علي رفيعی، ابن حنش، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۳۷۶.

۵- ثم صار في ملك الفقير عز الإسلام / محمد بن الحسين بن حنش نعمة الله تعالى / بالشراء الصحيح و اللفظ الصريح بتاريخ جمادى الآخر سنة ۱۱۳۲.

۶- الحمد لله / من فضل الله تعالى ملك هذه النسخة / عبدالله و ابن عبده المعول عليه / علي بن هادي (?) عز الدين (?) لطف الله / بحق محمد و آله صلى الله عليه و سلم عليه و على آله / أمين.

جمله تملك فرد اخير خط خورده است. در برگ ۲۱۴ ب انجامه زير آمده است:

فرغ من نساخته العبد الفقير إلى الله عزوجل الراجي / يوسف بن عواض بن عبدالله بن الحسين بن زعكم بن الخزرج في شهر / ربيع الآخر من شهور سنة سبع و عشرين و ستمائة سنة / حامداً لله تعالى و مصلياً على رسوله محمد النبي و آله و سلم تسليماً كثيراً / و هو يسأل الله تعالى المغفرة و حسن الخاتمة له و لوالديه و أصحابه / و لكافة المؤمنين و المؤمنات الأحياء و الأموات إنه غفور رحيم / نسخته من نسخه وردت من الديلم^۱ كتبت في ذى القعدة من سنة ثلث / و ستين و أربعمائه بخط علي بن الحسن بن علي الزيدى العدلي / رحمه الله عليه و رضوانه.

کاتب نسخه گلاسز ۱۲، همچنين نسخه ای از كتاب المحيط باصول الامامة على مذهب الزيدية، نوشته علی بن حسين بن محمد سياه (شاه) سريجان (سريجان) که شرحی بر كتاب الدعامة في تثبيت الامامة امام

۱. مصححان به خطا این کلمه را السلم (ص ۳۸۱) خوانده اند.

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن حسین بطحانی (م ۱۰۳۴/۴۲۴) را استنساخ کرده است (نک: تصویر سوم و ششم). این نسخه در کتابخانه خصوصی در یمن نگهداری می‌شود (تاریخ کتابت رمضان ۱۶۲۸ / ژولای ۱۲۳۱).^۱ هر دو نسخه عبارات بلاغ به یک خط دارند (بگریذ به تصویرهای سوم و ششم).^۲ محتمل است که کاتب نسخه اساس، علی بن حسن بن علی زیدی عدلی در حقیقت علی بن حسین شاه سر(بیجان) باشد. دست کم دو نسخه دیگر از کتاب *المحیط باصول الامامه علی مذهب الزیدیه* دانسته که موجود است: نسخه خطی آمبروزیانا A۲۳ (نک: و نسخه خطی *مکتبه الاوقاف (شرقیه) جامع کبیر، صنعاء، شماره ۶۴۵* (تاریخ کتابت ۱۸ صفر ۱۰۶۵ / ۲۸ دسامبر ۱۶۵۴. نک: رقیحی، ۱۹۸۴/۱۴۰۴، ج ۲، ص ۷۳۷ که کتاب به خط ابن متویه نسبت داده شده است. یوسف بن عواض بن زعکم نسخه‌ای از تیسیر المطالب من / فی امالی الامام ابی طالب الهارونی را به جهت خزانه المنصور بالله استنساخ کرده که تاریخ فراغت از کتابت آن، ذوالقعدة ۶۰۰ / ژولای ۱۲۰۴ است.^۳



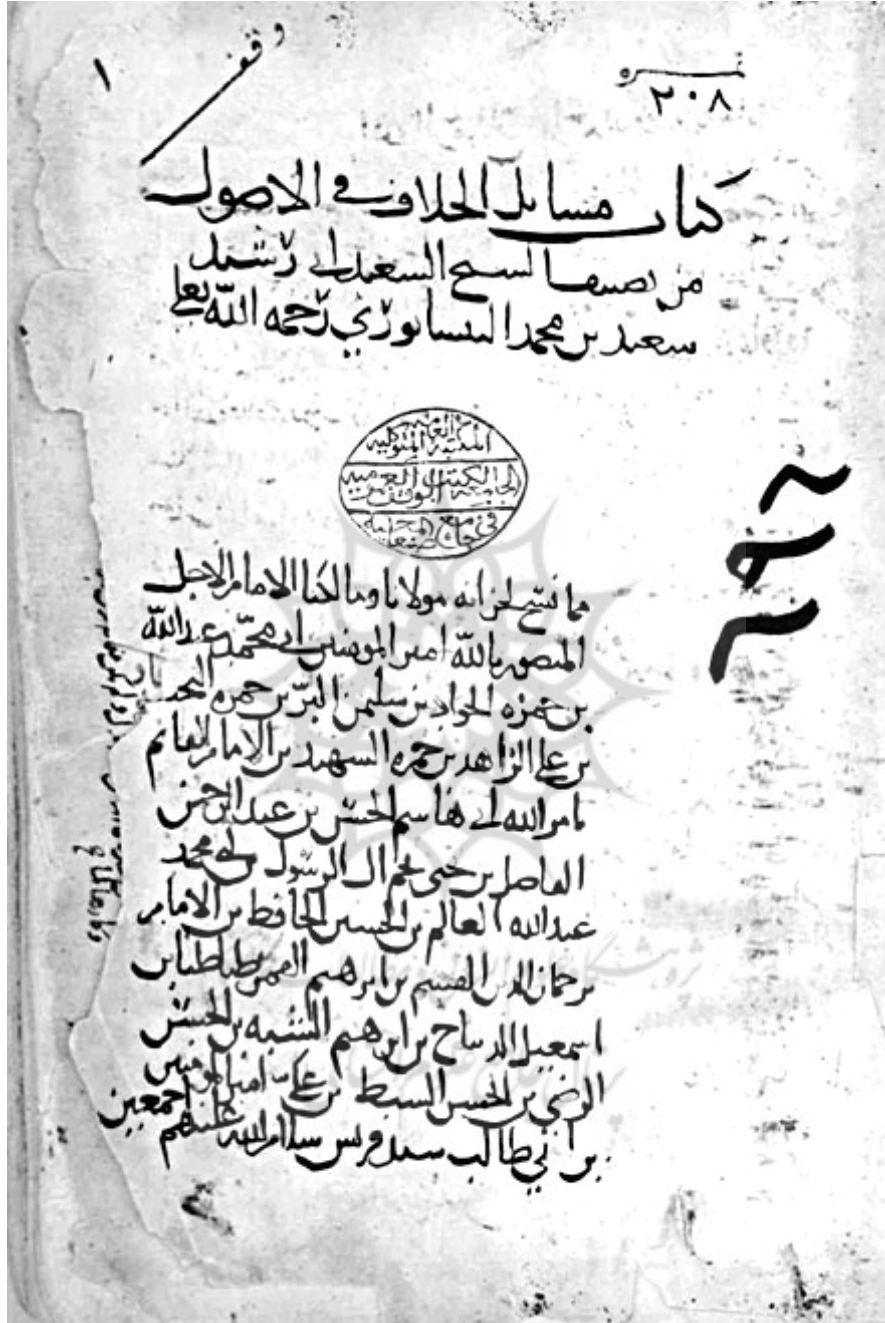
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. تصویر دیجیتالی از این نسخه را مؤسسه امام زید بن علی الثقافیة در دسترس ما قرار داد. ما اطلاعی درباره مکانی که اصل نسخه نگه‌داری می‌شود، نداریم. درباره مؤلف آن نک:

Ansari and Schmidtke (forthcoming III).

۲. از کتابخانه ملی برلین برای اجازه به تجدید چاپ عکسی این صفحه در مقاله حاضر سپاسگزار هستیم.

۳. مجموعه اکنون تحت تملک کتابخانه خصوصی عبدالرحمان شایم در هجره فله استان صعده است.



تصویر ۱: مکتبۃ الاوقاف، جامع کبیر، صنعاء، نسخه خطی شماره ۶۹۶، برگ ۱ الف

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي



پیام بهارستان / د، ۴، س، ۱۳ / پاییز ۱۳۹۰

تصویر دوم: مکتبه الاوقاف، الجامع الكبير، صنعاء، نسخه خطی شماره ۶۹۶، برگ ۲۹۷ الف.



پیام بهارستان / ۲۵، س ۴، ش ۱۳ / پاییز ۱۳۹۰

تصویر سوم: نسخه خطی کتابخانه خصوصی (مؤسسه امام زید بن علی الثقافی، صنعاء) آخر النصف الاول از کتاب محیط باصول الامامه

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

علم اهل الارض في وقت واحد ولم يكن يعترض ذلك فقال
ان الارض ليست مستوية الشطح حيث لا استنور منها ولا
وهاد للزم ما ذكره فقد بان ان الاقرب ان يقال بان الارض
مسطحة هـ بلغت القراء

تصویر چهارم: نسخه خطی گلاسره ۱۲، برگ ۱ الف، کتابخانه ملی برلین

تم بار الجواهر وما سئل به من المسائل
وتلوه من بعد ذلك في الخلاف الذي وقع في
مسائل الاعراض بين ابي هاشم والبغدادي رضي الله عنهما

تصویر پنجم: کتابخانه ملی برلین، نسخه خطی گلاسره ۱۲، برگ ۶ ب.

فرع من ساحتہ العبد الفقیر الی اللہ عزوجل الراجح
یوسف بن عواض بن محمد اللہ بن الحسن بن زکریا بن محمد بن الخرج و شہ
سنة الاحقر من سہور سنة سبع و عشرين و تمانین و ستین
حامد اللہ تعالیٰ ومصليا علی رسولہ محمد النبی و آلہ وسلم سلم اکبر
وہو سئل اللہ تعالیٰ المعفرہ و حسن الخاتمة لہ و لو اللہ حاجہ
ولکافہ المؤمنین و المؤمنات الاحباء و اللہ اعلم
بالحق و الصدق و ردت من اللہ کتب ذلک لہ من سہبت ملت
و شہد و ان یجایہ بخاف علی الحسن بن علی بن علی
و حمدة اللہ علیہ و رضوانہ

الاکمل شیخ باہل و کلمہ بحیرہ لا یصل الی

عبرہ
و عننا کلمة ضا شہ
فلا نعنا السبع بالتمج

اعتزال پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الاصول... / محمد کاظم رحمتی

فهرست منابع

- فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل، *المختصر من السیاق*، تحقیق محمد کاظم محمودی، تهران: ۲۰۰۵/۱۳۸۴.
- الهمدانی، عبدالجبار، *المغنی فی ابواب التوحید و العدل*، سرویراستار ارشد طه حسین، قاهره: الدار الکتب المصریة للتألیف و الترجمة، ۱۹۶۰.
- الموصلی، ابوعلی، *کتاب المعجم*، تحقیق حسین سلام اسد، بیروت: دار المأمون للتراث، ۱۹۸۹.
- همو، *مسند ابی یعلی الموصلی*، تحقیق حسین سلام اسد، دمشق: دار المأمون للتراث، ۱۹۸۴-۱۹۹۴.
- Acta IIC51 = Staatsbibliothek zu Berlin, Acta betreffend der Glaser'schen Sammlung arabischer Handschriften No. III.C.51.
- Adang, C., and S. Schmidtke, "Mu'tazilit Discussions of the Abrogation of the Torah. Ibn Khallad (4th/10th century) and His Commentators", in *Reason and Faith in Medieval Judaism and Islam*, Marfa Angeles Gallego, ed., Brill, Leiden (forthcoming).
- Ahlwardt, W., *Kurzes Verzeichnis der Glaser'schen Sammlung arabischer Handschriften*, Gebr. Unger (T. Grimm), Berlin, 1887.
- , *Verzeichnis der arabischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin 1-10*, AW. Schade, Berlin, 1887-99 [repro Olms, Hildesheim, 1980-81].
- رکوع، اسماعیل بن علی، *هجره العلم و معاقله فی الیمن*، شش جلد، بیروت: دار الفکر المعاصر، ۲۰۰۳/۱۴۲۴.
- الخزرجی، علی بن الحسن، *العقود الثلوثیه فی تاریخ الدوله الرسولیه*، سه جلد، تحقیق محمد بسیونی غسل، قاهره: مطبعه الهلال، ۱۹۱۱-۱۹۱۴.
- القرشی، علی بن حمید، *مسند شمس الاخبار المنتفی من کلام النبی المختار*، صنعاء: مکتبه الیمن الکبری، ۱۹۸۷.
- امینی، عبدالحسین، *موسوعه الغدیر فی الکتاب و السنه و الأدب: ثمره الاسفار الی الاقطار*، چهار جلد، قم: مؤسسه دائره المعارف الفقه الاسلامی، ۲۰۰۷.
- العمری، حسین بن عبدالله، *مصادر التراث الیمنی فی المتحف البریتانی*، دمشق: دار المخطوطات للتألیف و الطباعة و النشر، ۱۹۸۰/۱۴۰۰.
- انصاری، حسن، «فضلی در امامت از حاکم چشمی و رد بر آن»، [http://ansari.kateban.com/entry1392.html(accessed 20/10/2009)].
- همو، «رساله ای در رد بر محمود بن الملاحمی»، [http://ansari.kateban.com/entry1573.html(accessed 20/10/2009)].
- Ansari, H., and S. Schmidtke, "MS Firk Arab 403: A fragment of Abu Rashid al-Nisaburi's Ziyidlit at-Shark]" (forthcoming I).
- , "The religious literary tradition among 9th/13th century Yemeni Zaydis. The formation of the Imam al-Mahdi li-Din Allah Ahmad b. al-Husayn (d. 656/1258)" (forthcoming II).
- , "Mu'tazilism in Daylam: 'Ali b. al-Husayn Siyah [Shah] Sarljan [Sarbfjan] and his writings" (forthcoming III).
- , "The Zaydi reception of Ibn Khallad's Kiuib al-Usid. The ta'liq of Abu Tahir b. 'All al-Saffar," *Journal asiatique* 298 (2010), pp. 275-302.
- البیهقی (ابن فن دق)، ابوالحسن علی بن زید، *تاریخ بیهقی*، تهران: کتابفروشی فروغی، تهران، ۱۹۸۲/۱۳۶۱.
- Biram, A., *Kitiibu 'l-Masii'il ft. 'l-!filaf bejn al-Basrijjin wa 'l-Bagdii{l ijijn. Al-Kalmd fi'l Gawahir. Die atomistische Substanzenlehre aus dem Buch der Streitfragen zwischen Basrensem*

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

und Bagdadensern. Inaugural-Dissertation der hohen philosophischen Fakultät der Universität Leipzig zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt, Berlin, 1902.

Brown, J., The Canonization of al-Bukhdri and Muslim. The Formation and Function of the Sunni Hadub Canon, Brill, Leiden, 2007.

Bulliet, R.W., The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1972.

Daftary, F., Ismaili Literature. A Bibliography of Sources and Studies, I.B. Tauris in association with the Institute of Ismaili Studies, London, 2004.

Deroche, F. [et al.], Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London, 2005.

الذهبي، محمد بن احمد، ميزان الاعتدال في نقد الرجال، چهار جلد، تحقيق علي محمد البجاوي، عيسى البابي الحلبي، قاهره: ١٩٦٣.

همو، المختصر المحتاج اليها من تاريخ ابي عبدالله محمد بن سعيد بن محمد بن الدبيشي، تحقيق مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت: دار الغرب الاسلامي، ١٩٩٧/١٤١٧.

همو، سير اعلام النبلاء، تحقيق شعيب الارنؤوط و ديكران، بيروت: مؤسسه الرساله، ١٩٩٣/١٤١٣.

همو، تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير و الاعلام، تحقيق عمر عبدالسلام تدمري، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٩٨٨.

Dostal, W., Eduard Glaser - Forschungen im Yemen. Eine quellenkritische Untersuchung in ethnologischer Sicht, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 1990.

في التوحيد (ديوان الاصول لابي رشيد سعيد بن محمد النيسابوري؟)، تحقيق محمد عبدالهادي ابوريده، الموسسه المصريه العامه للتأليف و الترجمة و الطباعة و النشر، ١٩٦٩.

فهرست كتب الخزانة المتوكلية العاملة بالجامع المقدس بصنعاء المحمية، صنعاء، وزارت المعارف، ١٩٤٢/١٣٦١.

Gacek, A., The Arabic Manuscript Tradition. A Glossary of Technical Terms and Bibliography, Brill, Leiden, 2001.

GALS = C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementbande 13, Brill, Leiden 1937-42.

GAS = F. Sezgin, Geschichte des arabischen Schrifttums. Vol. I, Brill, Leiden 1967.

Gimaret, D., "Cet autre theologien sunnite: Abu l-Abbas al-Oalanlsf," Journal Asiatique 277 (1989), pp. 227-62.

---, "Les Usul al-hamsa du Qadi 'Abd al-Gabbar et leurs commentaires," Annales islamologiques 15 (1979), pp. 47-96.

---, "Materiaux pour une bibliographie des Gubba'I," Journal asiatique 264 (1976), pp. 277-332.

---, "Materiaux pour une bibliographie des Jubba'i: Note complementaire," Islamic Theology and Philosophy: Studies in Honor of George F. Hourani, ed. Michael E. Marmura, State University of New York Press, Albany, 1984, pp. 1984, pp. 31-38.

---, "Un document majeur pour l'histoire du kalarn: Le Mugarrad Maqiiliit al-As'arfd'IbnFiirak," Arabica 32 (1985), pp. 185-218.

---, Une lecture mu'tazilite du Coran. Le Tafsir d'Abii 'Alf al-Djubbi'i (m. 303/915) partiellement reconstituee ii partir de ses citeateurs, Peeters, Louvain/Paris 1994.

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

Grunert, M., Kurzer Katalog der Glaser'schen Sammlung arabischer Handschriften [unpublished manuscript, (ca. 1894)].

---, "Uber Ed. Glasers jungste arabische Handschriftensammlung," Actes du dixieme Congres international des orientalistes. Session de Geneve. 1894, Brill, Leiden, 1895-97, illeme partie, pp. 35-43.

Gwynne, R.W., The "Tafsir" of Abu 'Ali al-Jubba'i: First Steps Toward a Reconstruction, with Texts, Translation, and Biographical Introduction and Analytical Essay, Ph.D. dissertation, University of Washington 1982.

الحجری الیمانی، محمد بن احمد، مجموع بلدان الیمنیة و قبائلها، تحقیق اسماعیل بن علی الاکوع، صنعاء: وزارت الاعلام و الثقافة، ۲۰۰۹/۱۴۳۰.

Hamdani, A., "The dii'fl:latim ibn Ibrahim al-I:lamidi (d. 596 A.H.1199 A.D.) and His Book 'Tul.tfat al-quliib'," Oriens 23 (1974), pp. 258-300.

Heemskerk, M. T., Suffering in the Mu'tazilite Theology. 'Abd al-Jabbiir's Teaching on Pain and Divine Justice, Brill, Leiden, 2000.

Horten, M., "Die Erkenntnistheorie des abu Raschid (um 1068). Ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie im Islam," Archiv fir Geschichte der Philosophie 24 (1911), pp. 433-448.

---, Die Philosophie des abu Raschid (um 1068). Aus dem Arabischen tibersetzt und erläutert, P. Hanstein, Bonn, 1910.

Humbert, G., "Les guz' dans les manuscrits arabes medievau," Scribes et manuscrits du Moyen-Orient, eds. Francois Deroche and Francis Richard, Bibliotheque nationale de France, Paris 1997, pp. 77-86.

العاملی، محمد بن الحسن الحر، امل الأمل، دو جلد، تحقیق سید احمد الحسینی، نجف، ۱۳۸۵/۱۹۶۶-۱۹۹۳. الحسینی، السید احمد، مؤلفات الزیدیه، سه جلد، قم: مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۹۹۲/۱۴۱۳.

ابی الرجال، احمد بن صالح ابن، مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم رجال الزیدیه، چهار جلد، تحقیق مجد الدین بن محمد بن منصور المؤیدی، صعده: مركز اهل البيت للدراسات الاسلامیة، ۲۰۰۴.

القرشی، ابن ابی الوفاء، الجواهر المضيئة فی طبقات الحنفیة، حیدر آباد دکن: مجلس دائرة المعارف النظامیة، ۱۹۱۳/۱۳۳۲-۱۹۱۴.

ابن الفوطی، مجمع الآداب فی مجمع الاقناب، شش جلد، تحقیق محمد كاظم محمودی، تهران: مؤسسه الطبع و النشر، وزارت الثقافة و الارشاد الاسلامی، ۱۹۹۵/۱۴۱۶-۱۹۹۶.

العسقلانی، ابن حجر، لسان المیزان، شش جلد، مطبعة المجلس حیدر آباد دکن: دائرة المعارف النظامیة، ۱۹۱۱/۱۳۳۱-۱۹۱۳-۱۳۲۹.

احمد بن یحیی ابن المرتضی، طبقات المعتزلة، چاپ شده با عنوان:

Die Klassen der Mu'taziliten von Ahmad Ibn Yahya Ibn al-Murtada, ed. Susanna Diwald-Wilzer, Imprimerie catholique, Beirut, 1961 [repro Beirut n.d.].

البغدادی، ابن النجار، ذیل تاریخ بغداد، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۹۹۶/۱۴۱۷-۱۹۹۷.

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

ابن شهر آشوب، معالم العلماء في فهرست كتب الشيعة و اسماء المصنفين منهم، قديماً و حديثاً، تنمة كتاب الفهرست لابي جعفر الطوسي، تحقق السيد محمد صادق آل بحر العلوم، نجف: المطبعة الحيدرية، ١٩٦١. الصريفي، ابراهيم بن محمد، منتخب من كتاب السياق لتاريخ نيسابور، تحقيق محمد كاظم محمودي، قم: دار الفكر، ١٩٩٣.

جعفرى، محمد رضا، «الكلام عند الامامية و موقع الشيخ المفيد منها»، تراثنا، سال هشتم، شماره ٣٢-٣٣ (١٩٩٣-١٩٩٢/١٤١٣).

الجندي، محمد بن يعقوب، السلوك في طبقات العلماء و الملوك، تحقيق محمد بن علي بن الحسين الاكوع الحوالي، وزارت الاعلام و الثقافة، مشروع الكتب، الجمهورية اليمنية، ١٩٨٣.

الكامل لابن عدى، هشت جلد، تحقيق يحيى مختار رضوى و سهيل زكار، بيروت: دار الفكر، ١٩٩٨. عبدالحى بن عبدالكبير الكتاني، فهرست الفهارس و الأثبات و مجموع المعجم و المشيخات و المسلسلات، سه جلد، بيروت: دار الغرب الاسلامى، ١٤٠٢/١٩٨٢.

البغدادي، الخطيب، تاريخ بغداد، تحقيق مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت: دارالفكر، ١٩٩٧/١٤١٥. كتاب الامالى: و هي الشيهره بالأمالي الخميسية للمرشد بالله يحيى بن الحسين الشجرى رتبه محبى الدين محمد بن احمد بن علي بن الوليد القرشى ثم العشمى و كان قبل ذلك رتبه شمس الدين جمال المسلمين جعفر بن احمد بن ابي يحيى فى سبع و عشرون باباً، دو جلد، قاهره: مطبعة الفجالة، ١٩٥٧ (تجدید چاپ عالم الكتب، بيروت، ١٩٨٣).

كتاب الاربعين المستغنى بتعيين ما فيه عن المعين المعروف بالاربعين البلدانية، املاء ابي طاهر احمد بن محمد السلفى الصبهانى، تحقيق ابو عبدالرحمن مسعد بن عبدالحميد السعدى، رياض: مكتبة اضواء السلف، ١٩٩٧.

Kohlberg, E., A medieval scholar at work. Ibn Tiiwiis and his library, Brill, Leiden, 1992.

Lofgren, Oscar and Renato Traini, Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Bibliotheca Ambrosiana. Vol. II: Nuovo Fondo: Series A-D (Nos. 1-830), Vicenza 1981.

Madelung, W., Arabic texts concerning the history of the Zaydt Imams of Tabaristan, Daylamlin and Gflin, Deutsches Orient- Institut / Franz Steiner, Beirut- Wiesbaden, 1987.

«المخطوطات التي صورتها بعثت المعهد الى الجمهورية العربية اليمنية»، مجلة معهد المخطوطات العربية، سال ٢٢، شماره ١، ١٩٧٦.

المنصور بالله، كتاب الشافى، چهار جلد، تحقيق مجد الدين المؤيدى، صنعاء: مكتبة اليمن الكبرى، ١٩٨٦/١٤٠٦.

همو، مجموع رسائل الامام المنصور بالله عبدالله بن حمزه، دو جلد، تحقيق عبدالسلام بن عباس الوجيه، عمان: مؤسسة الامام زيد بن على الثقافية، ٢٠٠٢/١٤٢٢.

Martin, R.C., "The Identification of Two M u'tazilite MSS," Journal of the American Oriental Society 98 (1978), pp. 389-393.

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

---, A Mu'tazilite Treatise on Prophethood and Miracles. Being probably the bab 'ala I-nubuwwah from the Ziyadat al-sharh by Abil Rashid al-Nisiibiiri (Died First Half of the Fifth Century A.H.). Edited in Arabic with an English Introduction, Historical and Theological Commentaries, Ph.D. Dissertation, New York University, 1975.

---, "The Role of the Basrah Mu'tazilah in Formulating the Doctrine of the Apologetic Miracle," Journal of Near Eastern Studies 39 (1980), pp. 175-189.

عبدالوهاب المشرفي و احمد علي و محمد صالح يحيى القاضي (تدوين كنندگان)، طاووس يمانى، فهرست ميكروفيلمهاى مجموعه دار المخطوطات صنعاء، قم: كتابخانه بزرگ حضرت آيت الله العظمى مرعشى نجفى، ۲۰۰۱/۱۴۲۱.

عبدالستار ميهوب، ابى رشيد النيسابورى و آراؤها الكلاميه و الفلسفيه، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية، ۲۰۰۹/۱۴۲۶.

Modarressi, Hossein, Tradition and Survival. A Bibliographical Survey of Early Shi'ite Literature. Volume I, Oneworld, Oxford 2003.

المحلى، حميد بن احمد، الحدائق الوردية فى مناقب الائمة الزيدية، دو جلد، تصحيح المرتضى بن زيد المحطورى الحسنى، صنعاء: مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ۲۰۰۲/۱۴۲۳.

همو، محاسن الازهار فى مناقب الامام الابرار و والد الائمة الطهار، الامام امير المؤمنين علي بن ابى طالب، تحقيق محمد باقر محمودى قم: مجمع احياء الثقافة الاسلامية، ۲۰۰۱/۱۴۲۲ يا ۲۰۰۲.

المنذرى، عبدالعظيم بن عبدالقوى، تكملة الوفيات النقلة، تحقيق بشار عواد معروف، بيروت: دار الغرب الاسلامى، ۱۹۸۴/۱۴۰۵.

المرادى، محمد بن اسعد، المهذب فى فتاوى الامام المنصور بالله عبدالله بن حمزه، تصحيح و مقابله عبدالسلام بن عباس الوجيه عمان: مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، عمان، ۲۰۰۱/۱۴۲۱.

موسوى نژاد، تراث الزيدية، قم: معهد دراسات الاديان و المذاهب السلامية، ۲۰۰۵/۱۳۸۴.

عبدالكريم بن احمد المطهر، سيرة الامام يحيى بن محمد حميد الدين المسماة كتيبة الحكم من سيرة الامام الامة، دو جلد، تحقيق محمد عيسى صالحية، عمان: الامام زيد بن علي الثقافية، ۱۹۹۸/۱۴۱۸.

ابورشيد النيسابورى، المسائل فى الخلاف بين البصريين و البغداديين، تحقيق معن زيايه و رضوان السيد، بيروت: معهد الانماء العربى، ۱۹۷۹.

الهيثمى، نور الدين علي بن ابى بكر، بغية الباحث عن زوائد مسند الحارث، تحقيق مسعد عبدالحميد السعدنى، قاهره: دار الطليعة، ۱۹۹۵.

el Omari, R.M., The Theology of Abill-Qasim al-Balhi/al-Ka'bi td, 319/931): A Study of Its Sources and Reception, PhD dissertation, Yale University 2006.

Rauch, C., "Arabic Manuscripts from Yemen at Berlin State Library" [unpublished paper presented at MELCOM Annual Meeting 2009, Kazan].

Rieu, C., Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum, Longmans & co, London, 1894.

Ripper, T., Sammlung Glaser (arabische und persische Handschriften aus dem Jemen) in der Osterreichischen Nationalbibliothek (Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung). Signaturen-Katalog. Erstellt von Dezember 2000 bis Marz

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

2001 auf der Grundlage des "Kurzen Kataloges" von Dr. Maximilian GRUNERT, Prag, urn 1894 (Ser. n. 2167) [unpublished manuscript].

الرقيعي، احمد عبدالرزاق، عبدالله الحبشي و على وهاب الأنسي، فهرست مخطوطات الجامع الكبير صنعاء، چهار جلد، صنعاء: (وزارت الاوقاف و الارشاد، ١٩٨٤/١٤٠٤).

السمعاني، عبدالكريم بن محمد، التحبير في معجم الكبير، دو جلد، تحقيق منيرة ناجي سالم، بغداد: دار الكتب العلمية، ١٩٧٥.

همو، الانساب، تحقيق عبدالله عمر البارودي، بيروت: دار الجنان، ١٩٨٨/١٤٠٨.
Sayyid, Ayman Fu'ad, in collaboration with P.E. Walker and M.A. Pomerantz, The Fatimids and their successors in Yaman: The History of an Islamic Community. Arabic edition and English summary of Idrls 'Irnad al-DIn's 'Uyun al-akhbar, vol. 7, I.B. Tauris, in association with the Institute of Ismaili Studies, London, 2002.

همو، مصادر تاريخ اليمن في عصر الاسلامي،
---, Sources de l'histoire du Yemen a l'epoque musulmane = Masiidir tiirfkh
al-Yaman fi l-t asr al-islmiif, Institut Francais d' Archeologie Orientale, Cairo 1974.

فؤاد سيد (تحقيق)، فضل الاعتزال و طبقات المعتزلة، تونس: الدار التونسية للنشر، ١٩٧٤.
همو، «مخطوطات اليمينية»، مجلة معهد المخطوطات العربية، سال اول، شماره دوم، ١٩٥٥/١٣٧٥، ص ١٩٥-٢٠٩.

Schreiner, M., Gesammelte Schriften. Islamische und jiidisch-islamische Studien, herausgegeben und eingeleitet von Moshe Perlmann, Olms, Hildesheim, 1983. ---, "Der Kalam in der jiidischen Literatur," Dreizehnter Bericht iiber die Lehranstalt fii.r die Wissenschaft des Judenthums in Berlin (Berlin 1895), pp. 167 [repro in Schreiner, Gesammelte Schriften, pp. 280-340].

---, "Studien tiber Jeschu'a ben Jehuda," Achtzehnter Bericht iiber die Lehranstalt fii.r die Wissenschaft des Judenthums in Berlin (Berlin 1890), pp. 3-90 [repro in Schreiner, Gesammelte Schriften, pp. 503-619].

Schutzinger, H., "Abu Yala al-Mausilt. Leben und Lehrerverzeichnis (Kitiib al-Mu'gam)," Zeitschrift der deutschen morgenlndischen Gesellschaft 131 (1981), pp. 281-296.

---, Das Kitiib al-mu'gam des Abil Bakr al-Ismiif, Deutsche Morgenlandische Gesellschaftl Franz Steiner [in-Kommission], Mainz, 1978.

Schwarz, G., Handbook of Mu'tazilite Works and Authors (forthcoming).

Sezgin, F. (ed.), Studien zur Phitosophie des Abil Rastd an-Nisaburt; Nachdruck von Schriften von Arthur Biram (1902) und Max Horten (1910, 1911), Institut fii.r Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universitiit, Frankfurt am Main, 1986.

الشهاري، ابراهيم بن القاسم، طبقات الزيدية الكبرى (القسم الثالث) و يسمى بلغو المراد و معرفة الاسناد، سه جلد، تحقيق عبدالسلام بن عباس الوجيه، عمان: مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ٢٠٠١/١٤٢١.
الشجري، يحيى بن الحسين، سيرة الامام المؤيد، تحقيق صالح عبدالله احمد قربان، عمان: مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ٢٠٠٣/١٤٢٤.

اعتزال پس از عبدالجبار: كتاب مسائل الخلاف في الاصول... / محمد كاظم رحمتي

الشريف المرتضى، مسائل المرتضى، تحقيق وفقان خضير محسن الكعبي، بيروت: مؤسسة البلاغ، ٢٠٠١.
همو، رسائل الشريف المرتضى، تحقيق سيد مهدي رجائي، قم: دار القرآن الكريم، ١٤١٠/١٩٨٩-١٩٩٠.
الاصبهاني، ابوظاهر احمد بن محمد السلفي، الوجيز في ذكر المجاز و المعجز، تحقيق محمد خير البقائي، بيروت: دار الغرب الاسلامي، ١٤١١/١٩٩١.

Sobieroj, F., Arabische Handschriften der bayerischen Staatsbibliothek zu Miinchen unter Einschluss einiger tiirkischer und persischer Handschriften.

Vol. I, Franz Steiner, Stuttgart, 2007.

الطبري، عمادالدين، بشاره المصطفى، قم: تحقيق جواد قيومي الاصفهاني، ١٤٢٠/١٩٩٩-٢٠٠٠.
الطبرسي، حسين بن تقى النوري، مستدرک الوسائل و المستنبط المسائل، قم: ١٤١٥/١٩٩٤-١٩٩٥.
تفسير ابوعلی الجبائي المتوفى سنة ٣٠٣ هـ تحقيق خضر محمد نبهاء، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٧/١٤٢٨.

The Teachings of the Mu'tazila. Texts and Studies I-II. Selected and reprinted by Fuat Sezgin in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. Frankfurt am Main 2000.

Tritton, A.S., "Some Mu'tazili Ideas about Religion. In Particular about Knowledge based on General Report," Bulletin of the School of Oriental and African Studies 14 (1952), pp. 612-622 [repro in The Teachings of the Mu'tazila. Texts and Studies I-II, vol. 2, pp. 262-272].

van Ess, J., Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiosen Denkens im fruhen Islam 1-6, Walter de Gruyter, Berlin, 1991-97.

Vollers, K., "Mittheilung tiber einige handschriftliche Erwerbungen der koniglichen Bibliothek zu Berlin," Zeitschrift der deutschen morgenlndischen Gesellschaft 38 (1884), pp. 574-580.

Voorhoeve, P., Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and other Collections in the Netherlands. Second enlarged edition, Leiden University Press, The Hague, 1980.

الوجيه، عبدالسلام بن عباس، اعلام المؤلفين الزيدية، عمان: مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ١٤٢٠/١٩٩٩.
همو، مصادر التراث في المكتبات الخاصة في اليمن، دو جلد، عمان: مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ٢٠٠٢/١٤٢٢.

Witkam, J.J., Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden. Volume 3: Manuscripts OR. 2001-OR. 3000 registered in Leiden University Library in the period between 1871 and 1883, Leiden 2008 [<http://www.islamicmanuscripts.info/inventories/leiden/or03000.pdf> (accessed 12/10/2009)].

يحيى بن الحسين، غاية الاماني في اخبار القطر اليماني، دو جلد، تحقيق سعيد عبدالفتاح عاشور و محمد مصطفى زياده (دارالكتب العربي، قاهره، ١٩٦٨).

يحيى بن الحسين اليماني الصنعاني، المستطاب في تراجم رجال الزيدية الأقطاب (كتاب الطبقات في ذكر فضل العلماء و اعلامهم و مصنفاتهم) نسخه خطي مكتبة محمد بن محمد المنصور (صنعاء).
ياقوت، معجم البلدان، بيروت ١٣٩٩/١٩٧٩.